DOOD

DE AS 140

de AS

anarchistisch tijdschrift

Dertigste jaargang, nr. 140, najaar 2002.
De AS verschijnt in vier afleveringen per jaar en is een uitgave van
Stichting De AS, Moerkapelle.
ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op postgiro 4460315 van de AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: 18,90 euro; buiten Nederland 22 euro.
Druk: BGS, Schiedam.
Zetwerk: Stichting Rode Emma, Amsterdam.
Adreswijzigingen: bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postcode.
Reklamering: met vermelding van de laatste betaaldatum, als aangegeven in uw giro-administratie.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.
Redactie: André Bons, Marius de Geus, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, Hans Ramaer.
Redactieraad: Arie Hazekamp, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Freek Kallenberg, Judith Metz, Bas Moreel, André de Raaij, Martin Smit, Siebe Thissen, Rymke Wiersma, Hanneke Willemse.
Verder werkten mee: Karin van Haasteren (illustraties), Pieter Hoexum, P'tje Lanser, Yolanda Winkelhuyzen, Dick de Winter.
Publicatie van een bijdrage impliceert niet dat daarin of daardoor redactionele standpunten worden weergegeven.
E-mail: deasnl@yahoo.com
Internet: http://www.geocities.com/deasnl

DOOD

Jaap van der Laan

"De dood is voor mij een dromenloze slaap. Met het sterven van het lichaam houdt het bewustzijn op. Dat is helemaal niets afschrikwekkends."
Anton Constandse ter gelegenheid van zijn 80ste verjaardag voor de VPRO radio[1]

Dit citaat leek mij een goed motto voor dit nummer. Op het eerste gezicht is 'Dood' niet zo'n voor de hand liggend thema voor een anarchistisch tijdschrift. Over 'dood' is ook niet veel geschreven door anarchisten. In Nederland heeft vooral Anton Constandse er over gepubliceerd. Er is echter wel veel over te zeggen en bovendien zijn er veel raakvlakken met andere onderwerpen zoals vrijdenken.

Om mee te beginnen: dit nummer gaat niet over onderwerpen als euthanasie en abortus. Over beide is al veel geschreven, ook in libertaire bladen. In zekere zin zijn beide onderwerpen een 'gelopen race' nu euthanasie en abortus

in brede kringen geaccepteerd worden en een niet meer weg te denken plek in de samenleving hebben gekregen.
Verdergaande ontwikkelingen bij abortus betreffen de beschikbaarheid van de 'abortuspil' ('Women on Waves' hebben de abortusdiscussie bijvoorbeeld in Ierland weer aangezwengeld door te proberen buiten de territoriale wateren de abortuspil beschikbaar te stellen aan Ierse vrouwen) en bij euthanasie de discussie over de zogenaamde 'pil van Drion'. Over beide zullen we het hier niet hebben. Wellicht moeten we in een van de volgende nummers van De AS nog reageren op de discussie die door Eurodusnie geëntameerd wordt over mogelijk misbruik van euthanasie voor bevolkingspolitieke doeleinden. In zekere zin gaat die discussie ook meer over de greep van de staat op het privéleven dan over euthanasie zelf.

Waar gaat deze AS dan wel over? De grote lijn is: hoe kijken en keken anarchisten naar de dood en heeft dat betekenis voor hoe anarchisten in het leven staan?
In het eerste artikel schetst Pieter Hoexum hoe verschillende filosofen het probleem van de dood benaderden. Pieter Hoexum is eindredacteur van het filosofietijdschrift *Krisis*, medewerker van *Filosofie magazine* en auteur van het boek *Gedenk te sterven. De dood en de filosofen.* Hij bespreekt hoe in de loop van de geschiedenis door verschillende filosofen tegen de dood is aangekeken. Het zijn met name de ideeën van Schopenhauer en Nietzsche die Constandse beïnvloed hebben. Ook Spinoza heeft veel invloed gehad in vrijdenkerskringen. De filosoof Stirner heeft niet over de dood geschreven.
De opvatting van vrijdenkers dat na de dood alles afgelopen is vindt hier een filosofische basis. Dat deze filosofische opvattingen over de dood gevormd kunnen worden juist doordat je een geliefd persoon verliest, blijkt wel uit de herinneringen van Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Hij schrijft in zijn herinneringen over het algemeen maar weinig over zijn persoonlijke omstandigheden. Wel komt het overlijden van zijn eerste vrouw Johanna aan de orde en dan vooral vanwege de, voor een dominee diepgaande, gevolgen die dat heeft. Domela verliest er het geloof in god door.
"Geen jaar later, juist twee jaren na mijn huwelijk, stond ik weer alleen op de wereld, daar ik mijn vrouw moest verliezen in het kraambed van haar tweeden jongen en wie weet hoe innig wij verbonden waren, die beseft hoe vreeselijk die slag voor mij was. De smart, daardoor veroorzaakt, is van dien aard dat men haar niet beschrijven kan, want dat zou gelijken aan het wroeten in een open wonde. Dat zijn van die dingen, die men vreezen zou ze te ontwijden als men er veel over sprak. Aleen dit: door dit sterfgeval is naar mijn overtuiging de grond gelegd voor mijn breken met het geloof. Wel heb ik er tegen gestreden, maar tenslotte werd het mij te sterk, ik kon het geloof aan een liefderijk opperwezen onmogelijk behouden met de ervaring die ikzelf daarvan ondervond, want ik kon niet inzien dat het ontnemen mijner vrouw ook maar eenig greintje van liefde in zich kon omvatten."[2]
Als we het over 'dood' hebben, dan betekent dat ook dat we naar het verleden van het anarchisme moeten kijken. Vanuit dat perspectief kun je dan weer je positie in het heden innemen. Deels gaat het in de verder opgenomen artikelen dan ook over historische voorbeelden. Dat is voor dit onderwerp niet

zo'n bezwaar. Doodgaan is niet veranderd en iedereen krijgt er mee te maken. Hoogstens zijn de omstandigheden veranderd. Doodgaan is in deze tijd verdwenen uit ons directe gezichtsveld. De kans jong dood te gaan is klein en daarmee wordt de dood iets voor ouderen. Tot voor de Tweede Wereldoorlog eisten infectieziekten ook bij kinderen en jong volwassenen hun tol. Nog wat langer geleden was het kraambed een gevaarlijke periode. Niet alleen de eerste vrouw van Domela overleed aan kraamvrouwenkoorts, ook de tweede en derde stierven vlak na de geboorte van een kind. Pas toen artsen begrepen dat juist zij kraamvrouwenkoorts overdroegen door onvoldoende steriel te werken, verdween het grootste gevaar.

Dat de dood in het dagelijks leven geen belangrijke rol meer speelt is ook te danken aan de secularisering. Het christendom met zijn leven na de dood staat niet meer centraal in onze samenleving en de kerk kan ook niet meer de dood voorhouden als middel om zieltjes te winnen. Het memento mori spreekt als moreel adagium niet meer aan. Een illustratie hiervan is te vinden in het artikel over crematie. Lijkverbranding was eind negentiende, begin twintigste eeuw nog een bijzonderheid en had in feite alleen bij vrijdenkende mensen de voorkeur. Dat is door de secularisatie geheel veranderd. Ook Multatuli's opmerking in zijn pleidooi voor crematie, dat de kerk de mensen angst aan kon jagen met kerkhoven doet in dat verband nu gedateerd aan.

Parallel hieraan is ook het geloof in het voortbestaan na de dood veranderd. Veel mensen geloven heden ten dage nog wel dat er na de dood iets is maar hebben hier geen vastomlijnd idee meer bij. Een aanzienlijke groep zal de mening van Anton Constandse delen en menen dat het leven met de dood afgelopen is. In het begin van de vorige eeuw echter waren er velen, ook anarchisten, die meenden dat de mens na de dood als geest voortbestond. Zich baserend op de rede stelden anarchisten als Anton Constandse en Gerhard Rijnders zich teweer tegen het geloof in geesten en tegen het spiritisme. André de Raaij haalt in zijn artikel de geschiedenis van het spiritisme in de linkse beweging en het commentaar daarop van rationeel denkende anarchisten naar boven.

Het spiritisme werd in Nederland geïntroduceerd met de theosofie, een religieus te noemen stroming die ook in radicale kringen wortelschoot. Het is momenteel echter eerder het idee spiritualiteit en niet het spiritisme dat aandacht trekt. Spiritualiteit als tegenhanger van de zakelijke ontwikkelingen in de maatschappij in de vorm van new age, geloof in hekserij, of in natuurkrachten, en als tegendeel van de rede. Spiritualiteit in deze zin wordt door veel anarchisten verworpen, al zijn er ook wel anarchisten die een synthese zoeken. Er zijn hier interessante vergelijkingen te trekken met hoe het gegaan is met spiritistische ideeën.

Dat ook anarchisten na hun dood nog kunnen voortleven, al is het dan niet in de hemel of als klopgeest, blijkt wel uit het artikel van Martin Smit over anarchistische graven in Parijs.

Ook het zelf organiseren van de begrafenis door vrienden, zoals dat bij de dood van Karl Kreuger in 1999 gebeurde, geeft troost bij al het verdriet dat je voelt bij het verlies van een goed kameraad. Yolanda Winkelhuyzen en Arie Hazekamp beschrijven zijn begrafenis in zelfbeheer. Zijn begrafenis in Den

Haag groeide uit tot een anarchistische manifestatie.
Rymke Wiersma schetst in haar bijdrage een ander, steeds belangrijker, onderwerp in activistisch Nederland. Hoe je je voedt is voor steeds meer mensen een politieke keuze. Geen dieren willen doden, maar ook en misschien wel in de eerste plaats niet willen accepteren dat dieren lijden.

Over de dood heeft Constandse in het interview voor de VPRO bij zijn 80ste verjaardag nog een aantal behartenswaardige dingen gezegd. Hij betoont zich hier de consequente vrijdenker die hij zijn hele leven is geweest.[1]
"Ja, je weet dat je sterfelijk bent. Het zou me niets verbazen als ik volgend jaar dood ben."
"Maar je houdt er geen rekening mee?"
"Daar kun je geen rekening mee houden. Dat kan niemand. Ook wie zich realiseert dat hij sterfelijk is gedraagt zich alsof hij onsterfelijk is. Tegelijk weet je dat de sterfelijkheid een grote inhoud geeft aan je leven. Want doordat je wéét dat je doodgaat krijgt je leven spanning. Anders zou je alles kunnen uitstellen tot het jaar 3000. Maar je gedraagt je alsof je onsterfelijk bent. En ik geloof ook niet dat je je moet gaan overhaasten. Zo van: nu moet ik dat heel snel afmaken, want straks ben ik dood. Dat paniekerige leidt tot niets."
In dezelfde zin schreef Constandse al in een vooroorlogse brochure van de Dageraad gericht tegen het spiritisme en getiteld *Leven de Dooden?*[3]
"Leven de dooden? Neen. En dit is het grootste geluk der levenden, omdat het leven waardeloos zijn zou, zoo niet de dood er een einde aan maakte... Wie 't [het leven] ons ontneemt, rooft ons alles. ..... Met Nietzsche herhalen wij: 'Blijft de aarde trouw en gelooft hen niet, die U van bovenaardsche hoop spreken ...' En wie het aardsch bestaan als het eenig mogelijke verheffen wil tot een festijn van broederlijke vreugde, verwerpt de jammerlijke illusies der kleinmoedigen en aanvaardt koen en krachtig het leven als een opdracht, als een grootsche scheppende taak, als een kamp om zedelijke en redelijke sociale verhoudingen, als een strijd voor menschelijkheid en geluk."
In kort bestek schetst Constandse hier zijn visie op het verband tussen leven en dood, geeft kort en goed een argument tegen het militarisme (wie het ons ontneemt, rooft ons alles) en valt dan frontaal het christendom aan door het bovenaardse in navolging van Nietzsche te verwerpen en het leven te schetsen als een strijd voor menselijkheid en geluk, als een opdracht tot het streven naar betere sociale verhoudingen en als een gemeenschappelijk te vieren feest.
Ook in een naoorlogse brochure *Het probleem van de dood* laat Constandse zich in deze zin uit.[4]

De dood betekent dan wel het einde van het individu, maar veel anarchisten die ter dood veroordeeld worden vanwege hun politieke overtuiging of handelen, putten troost uit het feit dat hun dood waarde voor de anarchistische idee heeft. Dit martelaarschap heerste vooral sterk in de jaren dat het anarchisme als sociale beweging een factor van betekenis was. Het heeft ook iets religieus, niet verbazend in een tijd dat de klassentegenstellingen zo scherp waren, de armoede zo schrijnend, het kapitaal zo spijkerhard. Het anarchisme bood daarvoor een volkomen ander alternatief. Het leek in die jaren ook op korte termijn realiseerbaar. Niet voor niets had het zo'n grote aantrekkingskracht voor juist de allerarmsten. De re-

volutie zou zich onvermijdelijk voltrekken en daarna zou alles anders zijn.
Misschien wordt dit wel het mooist verwoord door Vanzetti in zijn gebrekkige Engels.[5] Hij zegt in een interview tegen de journalist Phil Stong van de *New York World*, als duidelijk wordt dat hij en Vanzetti veroordeeld zullen gaan worden:
"If it had not been for this thing, I might have lived out my life talking at streetcorners to scorning men. I might have die, unmarked, unknown, a failure. Now we are not a failure. This is our career and our triumph. Never in our full life could we hope to do such work for tolerance, for joostice, for man's onderstanding of man as now we do by accident. Our words - our lives - our pains nothing! The taking of our lives, lives of a good shoemaker and a poor fish peddler, all! That last moment belongs to us- that agony is our triumph."
Er zijn ontroerende brieven van Sacco en Vanzetti waaruit blijkt hoe diep menselijk beiden hun ideaal van vrijheid en gerechtigheid vorm geven.[6] Deze brieven maken ook duidelijk hoe sterk beiden hangen aan het leven, aan hun familie, vrienden en aan elkaar. Daarnaast weten ze dat ze toch hun leven prijs zullen moeten geven. Bij dat laatste vinden ze troost in het feit dat ze met hun dood uitstijgen boven zichzelf.

"Don't mourn, Organise!", zegt de bekende dichter, zanger en organisator van de Industrial Workers of the World, Joe Hill, vlak voor zijn executie in Salt Lake City op 19 november 1915. Hij is het slachtoffer van klassenhaat en wordt in een oneerlijk proces ter dood veroordeeld voor een moord die hij niet begaan heeft.[7] Zijn dood zal, evenals die van de veel bekendere Sacco en Vanzetti, tot op de dag van vandaag een inspiratie blijken van schrijvers, zangers en anderen. Hun executie maakt de verhoudingen in deze maatschappij direct duidelijk. Over deze gerechtelijke moorden zijn bibliotheken vol geschreven en platen volgezongen.
Hoeveel betekenis martelaren voor de anarchistische beweging hadden, blijkt ook uit de correspondentie van Ferdinand Domela Nieuwenhuis met zijn vrouw Bertha. In 1909 schrijft hij haar op 11 november, de dag dat in 1887 vier van de martelaren van Chicago terechtgesteld werden - de vijfde pleegde de nacht ervoor zelfmoord en drie anderen kregen gevangenisstraffen. In 1893 werden deze laatsten vrijgelaten nadat de onschuld van de acht was vastgesteld.
"Het is half acht. Ik hoor het nekbeen breken als het valluik wordt weggenomen en ik zie ze alle vier bengelen aan den galg. En het is mij te moede alsof ik razend word, als ik denk dat men zoo'n moord heeft toegelaten. Het kookt en bruist en trilt in mij en men zou wel, ja wat zou men wel? Met onmacht is men geslagen en dus men moet wel alles verkroppen en men zou het uit kunnen barsten in gehuil, om althans lucht te verschaffen aan zijn overkropt gemoed. Maar ook dat geeft niets. Noch weenen, noch zuchten, noch vloeken, neen niets van dat alles, maar doen, maar handelen, maar propaganda maken, rusteloos overal, telkenmale opnieuw, dat is de eenige wijze waarop men rust krijgt voor zichzelven."[8]
De dood van de martelaren van Chicago was aanleiding tot het instellen van de viering van de eerste mei als dag van de arbeid. Ook de gerechtelijke moord op Francisco Ferrer, een persoonlijk vriend, in 1909 schokte Domela diep.
Een ander soort martelaren zijn de Franse propagandisten van de daad. Zij stelden de bourgeoisie als geheel verantwoordelijk voor de ellende waarin

de arbeiders leefden. *"Houdt moed kameraden. Leve de anarchie!"* zijn de laatste woorden van de 22-jarige Emile Henry als hij op 24 mei 1894 naar de Parijse guillotine loopt. De afschuwelijke omstandigheden van het Franse proletariaat brachten hem ertoe een bom te gooien in het deftige café Terminus in Parijs. Hierbij kwamen twee mensen om en werden enkele gewond. Een eerdere bom van hem explodeerde op het politiebureau waarbij vijf politieagenten omkwamen. In zijn verdedigingsrede voor de rechtbank zegt Emile Henry:

"Ik wacht dan ook geheel onverschillig uw vonnis af. Ik weet dat mijn hoofd niet het laatste is dat u zult afhakken; er zullen nog andere hoofden vallen, want de hongerlijders beginnen de weg naar uw chique cafés en restaurants Terminus en Foyot te kennen..

U zult nieuwe namen toevoegen aan de bloedige lijst van onze doden. U heeft anarchisten opgehangen in Chicago, onthoofd in Duitsland, gewurgd in Jerez, gefusilleerd in Barcelona, geguillotineerd in Montbrison en Parijs, maar wat u nooit zult kunnen vernietigen is het anarchisme.

Het anarchisme is diep geworteld; het is ontstaan in een verrotte maatschappij die uit elkaar valt, het is een gewelddadige reactie tegen de gevestigde orde. Het vertegenwoordigt het streven naar gelijkheid en vrijheid dat het huidige gezag zal neerslaan, het is overal, waardoor het ongrijpbaar is. En uiteindelijk zal het u doden."[9]

Anarchisten gooien vandaag de dag geen bommen. Maar hun besef dat de huidige maatschappij ten dode opgeschreven is, leeft. Siebe Thissen schrijft erover hoe anarchisten zich als stervensbegeleider van die stervende maatschappij opstellen.

Veel AS-lezers zullen Harmen van Houtens ooggetuigenverslag van de begrafenis van Domela Nieuwenhuis gelezen hebben. Het werd gepubliceerd in het *Eerste Jaarboek voor de Geschiedenis van Socialisme en Arbeidersbeweging* en later opgenomen in zijn autobiografie.[10] Domela's begrafenis was een van de grootste manifestaties van de arbeidersbeweging uit die tijd in Nederland. In dit nummer is daarom een vertaling opgenomen van het hoofdstuk over de begrafenis van Durruti uit het boek van Abel Paz. Durruti's begrafenis in het revolutionaire Barcelona in november 1936 is waarschijnlijk de grootste anarchistische begrafenis in de geschiedenis geweest. Naar schatting woonden een half miljoen mensen de begrafenis bij.

Nu de dood het einde is, doet alleen het leven er toe. De herinnering aan de overledenen, aan hun leven, hun daden maakt uit wat het leven voor betekenis heeft gehad. Ontroerend schrijft Peter Kropotkin hierover als hij het heeft over de dood van zijn moeder. Peter Kropotkin was drie en een half jaar oud toen zijn moeder aan tuberculose overleed. Zij was toen 35 jaar. In het eerste hoofdstuk van zijn memoires beschrijft hij haar als een vrouw die bij allen geliefd was. Zo beschrijft hij dat het geregeld voorkwam dat een boerenvrouw die zij buiten ontmoetten zei:

"'Zult gij evengoed zijn als uw moeder? Zij was barmhartig en had medelijden met ons. Gij zult zeker aan haar gelijk worden.' Onder 'ons' werden natuurlijk de lijfeigenen bedoeld. Wat zou er van ons zijn geworden als wij niet onder de lijfeigenen in ons huis de liefde hadden gevonden die kinderen behoeven? (...)

Vele menschen worden verteerd door den hartstochtelijken wensch om na hun dood

vervolg op pag. 17

GEDENK TE STERVEN*

Over filosofen en de dood

Pieter Hoexum

Jeremy Bentham (1748 -1832) geldt als de geestelijk vader van het utilisme, waarbinnen, zoals de naam al zegt, alles draait om nut. Bentham ging daarin nogal ver, ook de dood wilde hij voor de levenden ten bate maken. In zijn essay The Use of the Dead to the Living *had hij al betoogd dat het zonde was om lijken zomaar te begraven, ze konden best dienst doen in medisch onderzoek of als oefenmateriaal. Per testament bepaalde hij dat zijn eigen lichaam na zijn dood geprepareerd en vervolgens tentoongesteld zou moeten worden in de gebouwen van de University College London. Deze wensen werden nauwgezet nagekomen en nog steeds is het 'auto-icon', zoals Bentham het noemde, te bezichtigen. Toch bleek deze bizarre vorm van onsterfelijkheid niet geheel oneindig, want al gauw moest het hoofd vervangen worden door een wassen hoofd omdat het niet goed geprepareerd bleek en binnen de kortste keren niet meer toonbaar was. De beste les die uit het treurige lot van Benthams 'auto-icon' valt te te trekken luidt: gedenk te sterven. Wijsgeren, met hun brandende begeerte naar wijsheid en eeuwige waarheid, willen nog wel eens vergeten dat er ook aan hun filosoferen een eind komt. Anderzijds zijn er ook genoeg filosofen geweest die zich uitgebreid met de dood bezig hebben gehouden, er zelfs door geobsedeerd leken.*

In zijn essay *Filosoferen is leren te sterven* schrijft Michel de Montaigne (1533-1592) bijvoorbeeld dat hij zich had aangewend 'de dood niet alleen in gedachte te houden, maar er ook voortdurend over te praten'. Hij informeerde steeds naar hoe mensen gestorven zijn: wat zij hebben gezegd, hoe hun gelaatsuitdrukking was en hun houding. 'Als ik een boekenschrijver was, zou ik een lijst aanleggen, voorzien van commentaar, van de verschillende manieren waarop mensen gestorven zijn.' Schrijft Montaigne, en voegde daar aan toe: 'Wie de mensen leert te sterven, leert ze te leven.' Zonder de pretentie te hebben een dergelijk lijst te hebben aangelegd, zal ik in deze beschouwing iets vertellen over hoe enkele filosofen dachten over de dood en hoe ze zelf dit lot ondergingen.

Volgens Arthur Schopenhauer (1788-1860) zijn alle religies en filosofische systemen te beschouwen als 'een tegengif tegen de zekerheid van de dood'. Schopenhauer ziet de dood dan ook als de 'eigenlijke inspirerende genius' van de filosofie, zonder wie er nauwelijks gefilosofeerd zou worden. De uitkomst van Schopenhauers filosoferen was dat we de dood eigenlijk niet hoeven te vrezen, in feite kan hij geen kwaad doen. Wel ons als individu, maar als zodanig zijn we slechts 'verschijningen', schimmen. In *wezen* is de soort, de mensheid, onvernietigbaar. Trouwens, 'het definitieve stoppen van het levensproces moet voor de drijvende kracht erachter

* Deze beschouwing is een sterk bewerkte versie van de inleiding van mijn binnenkort te verschijnen boek *Gedenk te sterven. De dood en de filosofen* (Athenaeum-Polak&Van Gennep). Daar is een verantwoording van de citaten en bronnen te vinden.

een heerlijke verlichting zijn; misschien is dit ten dele de verklaring voor de zoete tevredenheid die uit het gelaat van de meeste doden spreekt.' Sterven zou volgens Schopenhauer 'wel eens veel gemeen kunnen hebben met het wakker worden uit een zware nachtmerrie.'

De dood ten gevolge van ouderdom is volgens Schopenhauer in elk geval geen ramp. 'De hoogbejaarde strompelt maar wat rond, nog maar een schaduw van zijn vroegere persoon. Wat valt daar voor de dood nog te vernietigen? Op een dag sluimert hij voor het laatst in, en zijn dromen zijn . . .' Op vrijdag 21 september 1860 stond de bejaarde Schopenhauer iets later op dan gebruikelijk omdat hij het weer erg benauwd had. Zijn huishoudster opende een raam voor de frisse lucht en verliet vervolgens het vertrek om een dokter te halen. Die vond hem even later, zittend in een hoek van zijn sofa, dood. Het gezicht was nog gaaf, zonder een spoor van doodsstrijd.

Schopenhauer had ook opgemerkt dat, ondanks alles wat er over de dood is geleerd, 'de opvatting van de mensen, ja vaak zelfs van een en hetzelfde individu, maar al te dikwijls schommelt tussen de interpretatie van de dood als absolute vernietiging en de veronderstelling dat we als het ware met huid en haar onsterfelijk zijn.' De eerste filosoof uit de geschiedenis, Socrates (469-399 v.C.), lijkt een dergelijk individu met een dubbelzinnige houding ten opzichte van de dood te zijn geweest.

In 399 v.C. werd Socrates veroordeeld tot de gifbeker, zogenaamd vanwege zijn ongelovigheid en het bederven van de jeugd. In werkelijkheid eerder omdat hij het zijn Atheense stadgenoten steeds lastig bleef maken met zijn filosofische vragen. Ten tijde van de rechtzaak was hij al oud en wekte met zijn nogal arrogante verdediging waarschijnlijk bewust irritatie bij de jury. Alleen een leven als criticus was voor hem de moeite waard te leven, bovendien verklaarde hij dat sterven onmogelijk iets slechts kon zijn. Hij redeneerde dat de dood van tweeën een is: ofwel een soort niets, een soort droomloze eeuwige slaap, ofwel de ziel verhuist na de dood naar een andere omgeving, waar alle overledenen bijeen zijn. Nu, voor *niets* hoeven we niet echt bang te zijn en in het andere geval hebben we zeker niets te vrezen. Socrates verheugde zich er al op dat hij in het laatste geval al die grote geesten van vroeger lastig zou kunnen vallen met zijn onderzoek en kritiek.

LICHAAM EN ZIEL

In eerste instantie leek Socrates de dood als een 'niets' te beschouwen. Maar in zijn laatste uren, toen hij discussieerde met zijn vrienden, argumenteerde hij ingenieus en omstandig dat de ziel onsterflijkheid moest zijn. Bij de dood wordt de ziel uit het lichaam bevrijd, als een gevangene uit een kerker. Socrates heeft zich naar eigen zeggen zijn hele leven voorbereid op zijn dood, op deze scheiding van lichaam en ziel. Zijn filosoferen beschouwde hij als 'een oefening in sterven': door te denken, zuiver te redeneren en de zintuigen te negeren, nadert de ziel de waarheid. Toen het eenmaal zover was, dronk Socrates rustig de gifbeker leeg en wachtte onverstoorbaar de dood af. Zijn laatste woorden waren: 'Kriton, we zijn Asklepius een haan schuldig. Geef hem die en verzuim het niet.' Zijn vrienden hadden zich wel wat meer voorgesteld van zijn laatste woorden. Déze laatste woor-

den leken wel een banale herinnering aan openstaande schuld.
Friedriech Nietzsche (1844-1900) interpreteerde Socrates' laatste woorden als een teken van melancholie en levensmoeheid. Nietzsche wees erop dat Asklepius de god van de geneeskunst was en Socrates dus eigenlijk zei dat het gif voor hem een geneesmiddel was, dat hem zou genezen van het leven. Nietzsche had een heel andere visie ontwikkeld op leven en dood. Door het zekere vooruitzicht van de dood zou 'elk leven met een heerlijke, welriekende druppel lichtzinnigheid vermengd kunnen zijn', maar 'wonderlijke apothekerszielen' hebben er een 'akelig smakende giftdruppel' van gemaakt. Socrates was zo'n 'wonderlijke apothekersziel' die meende dat de mens door weten en redeneren verlost kan worden van de angst voor de dood en dat wetenschap het bestaan begrijpelijk kan maken en zodoende gerechtvaardigd doet zijn. Ondanks dit optimisme zou Socrates zich op het allerlaatst toch verzet hebben tegen het leven. Nietzsche keurde zowel dergelijk optimisme als pessimisme af. Volgens hem is een pessimist blij dat er aan de ellende een einde komt, een optimist hoopt op een beter leven na dit leven, maar Nietzsches 'Übermensch' zal in het besef van de zinledigheid van zijn bestaan uiteindelijk zijn (zinloze) leven graag nog eens over doen, met plezier zelfs.
Op een gegeven moment raakte Nietzsche in de ban van de natuurwetenschap. Als classicus kwam hij al snel uit bij de 'natuurwetenschappers' uit de Oudheid, Democritus (ca. 460-370 v.C.) met name. Democritus' wereldbeeld kende slechts vallende atomen, de rest was verbeelding. Democritus lachte volgens de overlevering om de leegte van het bestaan. Nietzsche kreeg een enorme bewondering voor de 'lachende filosoof', zoals Democritus ook wel genoemd wordt. Met die lach was Democritus als het ware voorbij pessimisme en optimisme. Volgens Nietzsche moet je de dood in zijn gezicht uitlachen. Dat het met Nietzsche tragisch afliep, is waarschijnlijk genoegzaam bekend. Nadat hij in januari 1889 in Turijn geestelijk instortte, 'leefde' hij nog ruim tien jaar als een soort plant. Pas op 25 augustus 1900 werd Nietzsche door de dood uit zijn lijden verlost.
Een vroege (Romeinse) geschiedschrijver van de filosofie, Diogenes Laërtius, besteedde in zijn boek *Leven en leer van beroemde filosofen* zoveel aandacht aan de dood van de behandelde filosofen dat het eigenlijk beter *Leven en* dood *van de beroemde filosofen* had kunnen heten. Een kleine greep uit deze bizarre reeks: Zeno stierf toen hij zijn school verliet, struikelde en een teen brak en vervolgens voor altijd zijn adem inhield, Xenocrates stierf op tweeëntachtigjarige leeftijd doordat hij op een nacht over een pan struikelde, Strato was zo mager dat hij er niets van merkte toen hij overleed, Demetrius werd 's nachts door een brilslang in zijn hand gebeten en Chrysippus liet het leven bij een onbedaarlijke lachbui.

ONSTERFELIJKHEID

Diogenes schreef ook over zijn naamgenoot Diogenes van Sinope (ca. 400-323 v.C.), de cynicus. Deze omschreef zichzelf ooit treffend als een 'gekgeworden Socrates'. Zijn levenswijsheid zou je ongeveer als volgt kunnen samenvatten: als je niets bezit je ook niet bang hoeft te zijn het te verliezen, als je je nergens aan hecht dan hoef je nooit te vrezen dat het je ontnomen wordt, als je je

overal thuis voelt (Diogenes was de eerste die zich expliciet als wereldburger beschouwde) hoef je nooit ballingschap te vrezen en ten slotte, als je maar weinig waarde hecht aan het leven, hoef je de dood niet te vrezen. Diogenes sarde zijn tijdgenoten zoveel als hij maar kon met hun pretenties, met hun bezit en hun kleinzieligheid: hij ging met een lampje de markt op, op zoek naar een mens. Toen ze hem uitscholden voor 'hond' (in het Grieks 'kynos') nam hij dat als geuzennaam. De cynicus zat eens te zonnen, toen Alexander de Grote bij hem kwam staan en zei: 'Vraag van mij wat je wilt.' Waarop Diogenes antwoordde: 'Ga uit mijn zon vandaan.' Volgens sommige overleveringen stierven Diogenes en Alexander op dezelfde dag. Diogenes zou zijn doodgebeten door wilde honden die hem te grazen namen toen hij ze inktvis wilde voeren. Dat laatste zou wel erg toepasselijk zijn geweest voor deze hondse filosoof.

Om nog even terug te komen op Democritus: 'Hoedanigheden bestaan door conventie, van nature is er niets anders dan atomen en leegte.' Zo vatte Diogenes Laërtius de leer van Democritus samen. Rechtstreeks waarneembaar zijn de atomen niet, maar hun bestaan kunnen we wel afleiden uit onze waarnemingen. De troebele kennis die onze zintuigen leveren, moet met het verstand gezuiverd worden. Om zijn verstand te scherpen trok Democritus zich veelvuldig terug uit de wereld en verbleef lange tijd in graven. Hij concludeerde dat het zonde is de leegheid van het bestaan te betreuren, we kunnen er beter om lachen. 'Blijmoedigheid' was voor hem het hoogste, 'de toestand waarin de ziel kalm en stabiel leeft, niet verstoord door vrees of bijgeloof of enige andere gemoedsaandoening.'

In onsterfelijkheid geloofde Democritus niet: tegelijk met het lichaam, sterft ook de ziel - ze vallen weer in atomen uiteen. Dat is volgens Democritus onontkoombaar en bovendien: 'Mensen die voor de dood wegvluchten, zoeken hem juist op.' En: 'Dwazen verlangen naar een lang leven zonder van dat lange leven te genieten.' Volgens Diogenes Laërtius was Democritus wel in staat zijn eigen dood drie dagen uit te stellen, toen dat wat handiger uitkwam in verband met festiviteiten. Hij liet zich elke dag warme broden brengen; door die onder zijn neus te houden slaagde hij erin tot na het feest in leven te blijven, vervolgens gaf hij zonder enige droefheid de geest.

In navolging van Democritus' atoomleer ontwikkelde Epicurus (342-271 v.C.) een eigen leer die al snel die van Democritus in de schaduw stelde. Net buiten de stadsmuren van Athene stichtte hij een leefgemeenschap die De Tuin ging heten. Daar werd de aanbeveling van Epicurus om in het verborgene te leven, in de praktijk gebracht. Dat maakte buitenstaanders natuurlijk nieuwsgierig en bracht bij sommigen de verbeelding op hol. Epicurus stelde namelijk genot centraal in zijn filosofie. Maar in De Tuin speelden zich geen liederlijke taferelen af. Het was volgens Epicurus verstandiger je behoeften te beheersen dan te bevredigen. Het ging erom te genieten van eenvoudige, noodzakelijke zaken. Feitelijk bepleitte hij een deugdzame, ascetische leefstijl, bescheiden en teruggetrokken tussen gelijkgezinden.

Door nuchter redeneren wilde Epicurus 'de onrust die onze geest in zijn greep houdt' tot bedaren brengen, ook de angst voor de dood. Volgens Epicurus gaat de dood ons niets aan: 'Al wat

goed en slecht is, veronderstelt waarneming, en de dood is een beroofd zijn van waarneming; dus een juist inzicht dat de dood ons niet aangaat, maakt de sterfelijkheid van het leven genietbaar: dat voegt dan niet een oneindige tijd aan het leven toe maar neemt het verlangen naar onsterfelijkheid weg.' Op zijn tweeënzeventigste, na een kort ziekbed, bezweek Epicurus aan nierstenen. Op zijn sterfbed schreef hij nog in een brief aan ene Idomeneus: 'Op deze gelukkige dag die tevens mijn sterfdag is, schrijf ik jullie dit. Mijn moeilijkheden bij het urineren en mijn dysenterie zijn er nog steeds en hebben nog niets aan intensiteit ingeboet. Daartegenover staat de vreugde in mijn ziel over de herinneringen aan de fijne gesprekken die wij hebben gehad.'

In dezelfde tijd dat Epicurus te Athene De Tuin stichtte, ontstond daar ook de stoïcijnse filosofie. Uitgangspunt van deze school was dat de natuur geregeerd wordt door een redelijk beginsel, de 'logos', en dat je een goed leven zou leiden als je die (goddelijke) Rede zou volgen. Beide scholen preekten een sobere levensstijl, maar de stoicijnen waren bovendien sterk religieus en plichtsgetrouw. En juist dat laatste maakte het stoïcisme later voor de Romeinen zeer aantrekkelijk. In tegenstelling tot de meeste stoïcijnen schreef de Romeinse staatsman en filosoof Seneca (4 v.C.-65 n.C.) zeer welwillend over Epicurus, met name diens onverstoorbaarheid ten opzichte van de dood.

Op papier predikte Seneca een sober, teruggetrokken leven, volgens een strikte, rationele moraal. Ondertussen werd hij een stinkend rijke regent in het centrum van de macht. Hij werd tutor van de jonge keizer Nero en regeerde in het begin, in zijn naam, praktisch het Romeinse rijk. Later viel hij uit de gratie, trok hij zich terug uit het openbare leven en begon brieven te schrijven aan een zekere Lucilius, waarin hij het regelmatig over de dood heeft. 'Ik schrijf je deze brief, met de gedachte dat de dood mij zou kunnen wegroepen terwijl ik juist bezig ben te schrijven: ik ben bereid om heen te gaan en daarom kan ik van het leven genieten.' Zo opende hij een van zijn brieven, waarin hij concludeerde: 'Goed sterven is gewillig sterven.'

Uiteindelijk raakte Seneca toch nog verstrikt in de steeds krankzinniger wordende intriges rond Nero en kreeg het bevel zelfmoord te plegen. Net als Socrates ging hij kalm en waardig, te midden van zijn vrienden op weg naar zijn einde. Hij liet zich de polsaderen doorsnijden. Maar omdat hij al oud was vloeide het bloed traag en liet hij ook zijn aderen in zijn enkels en knieholtes doorsnijden. Maar dat bespoedigde het proces nauwelijks. Men liet gif komen, dolle kervel, dat had Socrates immers ook 'genezen van alle aardse kwalen'. Maar Seneca's uitgeputte lichaam nam het gif onvoldoende op. Hij stapte in een bad, in de hoop dat zijn bloedsomloop weer op gang kwam. Het hielp allemaal niets. Ten slotte werd hij in een verstikkend stoombad gezet en vond daar eindelijk de dood.

EINDE VAN HET LEVEN

Thomas van Kempen (1379-1471) werd beroemd met zijn boek *Imitatio Christi*, of: *De navolging van Christus*, een boek waarvan men wel zegt dat het, na de bijbel, het meest verspreide geschrift uit de geschiedenis is. Het is een pleidooi voor een terugkeer naar een oorspronkelijk christendom. Het was de opdracht van ieder rechtgeaard christen

om Hem na te volgen (te 'imiteren') en niet te verzanden in allerlei theologische disputen en haarkloverij. Thomas pleit voor oprechtheid en eenvoud: waar geloof komt van binnenuit en heeft niets te maken met uiterlijk vertoon. Een deugdzaam leven geeft innerlijke rust, innerlijke vrijheid en leert je eenvoud. 'De nederige kennis van uzelf is een zekerder weg naar God dan een diep wetenschappelijk onderzoek.' Met deze vroom klinkende woorden is Thomas ook een man van de (vroege) Renaissance, in die zin dat hij teruggrijpt op de - *heidense* - schrijvers van de klassieke oudheid, met name de stoïcijn Seneca. Thomas' pleidooi voor zelfkennis en een sober, teruggetrokken leven is net zo christenlijk als stoïcijns: 'Daarom wees altijd gereed en leef zo dat de dood u nooit onvoorbereid kan vinden.'
In zijn essay *Over oefenen* gaf Michel de Montaigne een beschrijving van een, zoals dat tegenwoordig genoemd wordt, bijna-dood-ervaring. Tijdens een ritje te paard werd Montaigne in volle galop door een andere ruiter aangereden en raakte buiten bewustzijn. Langzaam kwam hij weer bij kennis en realiseerde hij zich hoe slecht hij eraan toe was: 'Ik vond het aangenaam mij te laten gaan en weg te zinken; eigenlijk was daar niet alleen geen gevoel van onlust bij, maar ervoer ik veeleer het welbehagen dat ontstaat als je weggl ijdt in de slaap.'
Montaigne overleefde het ongeval echter en kon zich enigszins met de dood verzoenen. Dat zocht Montaigne al jaren, vooral sinds hij zijn boezemvriend terzijde had gestaan aan zijn sterfbed. In 1571 had hij zich teruggetrokken uit het openbare leven, in zijn toren en, bij gebrek aan een gesprekspartner, was hij begonnen te schrijven; zo ongeveer ontstonden de eerste 'essays', die in de loop van de jaren uitgroeiden tot een soort logboek.
Lange tijd had Montaigne min of meer de traditionele stoïcijnse aanwijzingen gevolgd om met de dood om te gaan: je moet de dood steeds in het vizier houden omdat het het doel van het leven is. Maar Montaigne ondervond, toen de dood even om het hoekje kwam kijken, dat theoretische voorbereiding eigenlijk overbodig is. De dood is niet het doel, maar slechts het einde van het leven. Dan nog is het goed om je steeds bewust te zijn van je sterfelijkheid, want dat geeft perspectief aan je leven. Socrates leerde dat filosoferen is leren te sterven, maar Montaigne ondervond dat het eigenlijk tegenovergesteld is: filosoferen is leren te leven.
Spinoza (1632-1677) vond het niet de moeite waard zich bezig te houden met de dood: 'De vrije mens denkt aan niets minder dan aan de dood; zijn wijsheid bestaat niet in bepeinzing van de dood, maar van het leven', zo luidt stelling 67 van het vierde deel van zijn *Ethica*. Volgens Spinoza is denken aan de dood een teken van een gebrek aan wijsheid. Dat is geen hopeloze situatie, in tegendeel: wijsheid, en daarmee vrijheid, is iets dat je kunt veroveren. Je moet je niet laten afleiden door angsten of emoties in het algemeen maar je verstand gebruiken om je te kunnen richten op waar het om gaat: (over)leven. Vrijheid is niet doen wat je maar wilt, maar 'leven volgens het gebod van de rede': je niet laten leiden door hartstochten maar door je verstand, om het maar even simpel te zeggen.
Spinoza stierf als een wijze. Om geruchten die dat tegenspraken, te ontzenuwen, schreef Johannes Colerus in 1705 een 'Korte, doch waarachtige levenbeschrijving van Benedictus de Spinoza,

uit authentieke stukken en mondelinge getuigenis van nog levende personen opgesteld'. Spinoza zou volgens geruchten meermalen op zijn sterfbed om Gods genade geroepen hebben en 'maankopsap' (sap van het opiumhoudende maanzaad) genomen hebben om te pijn te verzachten. Colerus onderzocht deze geruchten grondig - hij ging onder andere de rekeningen van Spinoza's apotheker na - maar kon ze allemaal ontzenuwen. Hij vond geen enkele aanwijzing om niet aan te nemen dat Spinoza als een wijze was gestorven.

VRIJDENKERS

Spinoza was de eerste van een indrukwekkende rij 'vrijdenkers' die het christelijk geloof en de daarop gebaseerde traditie betwijfelden; deze werden niet meer als vanzelfsprekend aanvaard en langzamerhand vervangen door proefondervindelijk onderzoek en kritische analyse. Hij was ook niet de enige met een omstreden sterfbed. De strijd over het gedachtengoed van de vrijdenkers spitste zich opvallend genoeg regelmatig toe op hun levenseinde. Adriaan Koerbagh (1632-1669) was wat dat betreft Spinoza al voorgegaan en in 1698 zou Balthasar Bekker volgen. Hoogtepunten waren wat dit betreft de meest radicale materialisten van de verlichte denkers, de Schotse filosoof David Hume (1711-1776) en de arts en filosoof Julien Offray de Lamettrie (1709-1751). Deze laatste trok de, achteraf logische, lijn van Descartes en Spinoza door tot de conclusie dat de mens een machine is. Om de dood van Lamettrie konden de tegenstanders van de Verlichting zich verkneukelen: deze levensgenieter stierf in 1751 nadat hij zich had overeten aan vleespastei.

In 1776 stierf David Hume, na een lang ziekbed. De grote waardigheid waarmee Hume zijn lot droeg bleef ook in zijn omgeving bepaald niet onopgemerkt. Velen verwachtten dat een atheïst als hij op zijn sterfbed wel wroeging moest krijgen en tot inkeer zou komen. Maar tot en met het einde bleef Hume kalm elke religieuze troost afwijzen. In zijn essay over zelfmoord schreef hij: 'Wanneer ik dood zal zijn, zullen de bestanddelen waaruit ik ben samengesteld nog steeds deel uitmaken van het universum en ze zullen even nuttig zijn in het grote weefsel als toen zij van dit individuele schepsel deel uitmaakten.'

In 1791 maakten twee radicale aanhangers van de Verlichting, Mary Wollstonecraft (1759-1797) en William Godwin (1756-1836) kennis en kregen meteen slaande ruzie. Toch zocht Wollstonecraft enkele jaren later Godwin opnieuw op. Wollstonecraft had inmiddels faam verworven met haar *Vindication of the Rights of Woman* (1792), waarin ze opkwam voor de rechten van de vrouw. Daarna was ze naar Parijs vertrokken om de Franse revolutie van nabij mee te maken. Godwin had intussen een nogal saai vrijgezellenbestaan geleid maar had veel roem verworven met zijn studie *Political Justice* (1793). Hij was een gevreesd politiek commentator geworden. Tegenwoordig wordt hij wel beschouwd als een van de aartsvaders van het anarchisme. De hernieuwde kennismaking tussen Wollstonecraft en Godwin verliep voorspoediger dan de eerste, ze kenden en respecteerden elkaars werk en onafhankelijke geest. Precies dat, wederzijds respect en onafhankelijkheid, waren volgens Wollstonecraft de pijlers onder een hechte vriendschap, terwijl ze bij geliefden meestal ontbreken. Tussen de beide fi-

losofen onstond al snel een hechte vriendschap, die ze in stand probeerden te houden nadat ze geliefden waren geworden. Ze trouwden pas toen Wollstonecraft zwanger bleek.
Wollstonecraft beviel van een dochter (de latere Mary Shelley, schrijfster van het beroemde boek *Frankenstein*). De bevalling verliep redelijk voorspoedig. Maar een dokter die de vastzittende placenta alsnog probeerde te verwijderen, infecteerde haar met koudvuur en dat werd haar al razendsnel fataal. Na de begrafenis stortte Godwin zich op Wollstonecrafts studeerkamer en las alle papieren die hij kon vinden en herlas al haar publicaties. Vervolgens schreef hij in tien weken het door zijn onderkoelde toon juist zo aangrijpende boek *Memoirs of the Author of a Vindication of the Rights of Woman*. Het boek sloeg in als een bom. Godwin had, getrouw aan zijn idealen van oprechtheid en waarachtigheid, een voor zijn tijd revolutionair openhartig boek geschreven, waarin hij inging op de liefdesaffaires van Wollstonecraft en gedetailleerde beschrijvingen gaf van haar zelfmoordpogingen en ten slotte van haar doodsstrijd.
Godwins boek maakte nog eens duidelijk dat de dood, het sterven, de ultieme confrontatie is met het lichaam. Filosofen zien deze confrontatie liever over het hoofd, bij hun zoektochten naar eeuwige waarheden. Maar hij is ook voor filosofen onomkoombaar, waar ze de les uit zouden kunnen trekken dat ook zij slechts tijdelijke, voorlopige opmerkingen maken. Hume had die conclusie al getrokken toen zijn met jeugdige overmoed geschreven verhandeling over de menselijke natuur door niemand opgemerkt werd. Hij meende destijds de wijsheid in pacht te hebben maar schreef later, terugkijkend op zijn pretentieuze project: 'Filosofeer, maar blijf mens bij al uw filosoferen.' In de eerste plaats vermaande Hume hiermee zichzelf, maar je kunt het ook lezen als een variant op het al oude 'Gedenk te sterven': je kunt zoveel filosoferen als je wilt, maar je blijft menselijk... en dus sterfelijk.

SCHRIJVEN ALS STERVENSBEGELEIDING

Siebe Thissen

Als vrijdenker van het eerste uur behoort de anarchist van de negentiende eeuw tot de eerste generatie wereldburgers, die voortaan weigerde zich op God te verlaten. Goed, sinds onze kennis van Spinoza en de radicale Verlichting van de zeventiende en achttiende eeuw is toegenomen, weten we dat er al eerder atheïsten rondliepen, maar als maatschappelijk verschijnsel brak het atheïsme eerst in de negentiende eeuw door. De anarchist beschouwde de dood niet langer als een noodwendig en gelukzalig voorportaal naar het Christelijke Paradijs, maar leerde haar waarderen als een onlosmakelijk bestanddeel van het 'hiernumaals'. Voor de dood diende geen angst te bestaan, want zo'n angst zou ook de levenszin verlammen. "Die de dood niet vreest, vreest niets", luidde een aan Montaigne ontleende slogan, die her en der in seculiere periodieken opdook.

Die nieuwe omgang met de dood leidde tot tal van experimenten, zoals de zelfgekozen dood, spiritistische contacten met overleden familieleden, vrienden en inspiratoren, tot 'lijkverassching' in plaats van begrafenissen, maar ook tot nieuwe opvattingen over onsterfelijkheid, nu vanuit een seculier perspectief. In zijn *Memoires van een revolutionair* (1899) herdacht Kropotkin het overlijden van zijn moeder en gaf hij zich rekenschap van het feit dat troost en liefde niet langer op christelijke grondslagen rustten. Doodgaan behoorde nu eenmaal tot het leven en uit de dood van een dierbaar mens kon men inspiratie putten voor het eigen leven: "De mens verlangt er hartstochtelijk naar om na zijn dood nog voort te leven, maar dikwijls gaat hij heen zonder te zien dat de nagedachtenis van een werkelijk goed mens altijd levend blijft. Zij wordt meegegeven aan de volgende generatie, die haar op haar beurt weer aan haar kinderen doorgeeft. Is dat geen onsterfelijkheid die de moeite waard is om na te streven?"
Die nieuwe interesse in de dood maakte van de anarchist een stervensbegeleider - alleen vergelijkbaar met de 'aids-buddy'. Onbaatzuchtig en toegewijd aan het begeleiden van een langzaam stervende soortgenoot, richt de 'aids-buddy' zijn leven in als hulpverlener, vriend en klankbord. Deze even opmerkelijke als intrigerende levenspraktijk kent geen eenduidig motief, maar het bestaan van de buddy vooronderstelt een diepgeworteld besef van hoop, liefde, mededogen, medemenselijkheid en kameraadschap. Bovendien ligt er na het voleindigen van de taak geen beloning in het verschiet en blijft de buddy verstoken van de zekerheid dat zijn bijdrage een rol van betekenis speelt in de totstandkoming van een aids-vrije wereld.
Voor de anarchistische schrijver en de schrijvende anarchist is de 'buddy' zowel voorbeeld als inspiratiebron. In de buddy herkent hij zijn drijfveren, zijn liefde voor het leven, zijn begrip voor de dood en zijn ongewisheid over een mogelijke libertaire toekomst. "Het is niet de dood, maar het leven dat ons beangstigt", schreef Anton Constandse. "Soms is de wereld heerlijk om te zien, soms ook verschrikkelijk om te beleven. En als de dood ons iets kan leren, dan is

het dat het leven te kort is om het in leed, ellende en wreedheid te verspelen." Zoals de 'buddy' zijn best doet niet ontmoedigd te raken, zo probeert ook de anarchist zijn levenslust te handhaven. "Of ik niet ontmoedigd ben?", vroeg Arthur Lehning zich regelmatig af. "Omdat onze denkbeelden niet gerealiseerd zijn, daarom zijn ze nog niet begraven. Utopieën zijn slechts schijndood en komen steeds onverwacht opnieuw tot leven. Ik ben wel pessimistisch, maar niet ontmoedigd."

Het anarchistische discours is doorweekt met metaforen van leven en dood, van opgroeien en sterven, van tot leven wekken en begraven. Dat kan ook moeilijk anders, want de anarchist blijft voor alles een stervensbegeleider: hij beschrijft en analyseert de terminale situatie waarin de samenleving zich bevindt, maar weigert zich hooghartig van haar af te keren. Uit oprechte levenszin verklaart hij zich solidair met hen die in hun bestaan worden bedreigd en blijft hij geloven in een levensvervulling waarin 'leed, ellende en wreedheid' tot een absoluut minimum zijn teruggedrongen. Het liefst spreekt hij over mensen als 'stervelingen' en mijmert hij over de 'geboorte' van een nieuwe samenleving.

Zonder de dood zou het anarchisme niet bestaan. De zwarte vlag is de vlag van de dood - de vlag die in de achttiende en negentiende eeuw de doodskisten sierde van de arme stakkers die stierven door knechting en ondervoeding, aan tering en cholera. De zwarte vlag is de vlag van het piratenschip, dat zich voor iedere nieuwe entering opmaakte voor de victorie of de dood. "Wie heeft geleerd te sterven, heeft afgeleerd om dienstbaar te zijn", luidt een van de meest populaire slogans uit de geschiedenis van de anarchistische pers. En wat dacht je van deze: "Het is beter staande te sterven, dan knielend te leven."

Talrijk zijn de titels van de anarchistische literatuur, waarin de dood het referentiepunt vormt. Zoals de klassieker *De Stervende Maatschappij*, een eeuw terug geschreven door de Franse anarchist Jean Grave, ooit in het Nederlands uitgegeven door De Roode Bibliotheek: "Voor men de [anarchistische] tocht aanvangt, moet men zijn wil en spieren raadplegen, want er zullen slachtoffers zijn, die de oneffenheden met bloed bevlekken, en lijken zullen op de bochten van den weg een spoor van pleisterplaatsen achterlaten. Wie geen kracht bezit blijve liever achterwege, want hij zal slechts een belemmering zijn voor het leger." De anarchist spreekt hier als martelaar: hij bereidt zich voor op een sterven voor 'de goede zaak' in de dramatische wetenschap dat de Heilstaat nadert.

Die anarchistische fakkel werd in de loop van de twintigste eeuw overgenomen door een nieuwe generatie militanten - dit keer van religieuze snit. Niet alleen zien hun baarden er even verzorgd uit als die van Bakoenin en Domela Nieuwenhuis, ook hun retoriek herinnert aan de hoogtijdagen van de propagandisten van de daad. Het merendeel van de seculiere anarchistische schrijvers heeft de baard en de martelaarsretoriek vandaag weliswaar afgezworen, maar stervensbegeleiding bepaalt nog steeds het repertoire. Wie de vele jaargangen van dit tijdschrift doorbladert, bespeurt een gestage stroom van kritische en soms pessimistische analyses van politieke en maatschappelijke ontwikkelingen in een 'stervende' samenleving. Pessimisme en optimisme

lossen elkaar in die beschrijvingen af: de anarchist blijft pessimistisch ten opzichte van een maatschappij die met uitsterven bedreigd wordt, maar hij wil ook optimistisch zijn en handreikingen bieden aan de levenslustigen die geloven dat het ook anders kan. Net als Arthur Lehning troost hij zich in de tussentijd met de woorden: "Wat men niet kan veranderen, moet men althans beschrijven." Sinds Kropotkin aan het einde van de negentiende eeuw zijn *Memoires* schreef, heeft de wereld een enorme gedaantewisseling ondergaan. Maar de anarchist is altijd een stervensbegeleider gebleven.

DOOD
vervolg van pag. 6

voort te leven, maar dikwijls gaat hun leven voorbij zonder dat zij gewaar worden dat het aandenken aan een waarlijk goed mensch nooit verdwijnt. Het prent zich in bij het volgende geslacht en wordt door dit weer overgebracht aan het daarop volgende. Is dat geen onsterfelijkheid, die waard is nagestreefd te worden?"[11]

Ook Domela schrijft in zijn brieven persoonlijker dan in zijn herinneringen. In een brief aan Herman en Lilly Godthelp-van Aggelen van 4 augustus 1918. Herman was de broer van Domela's laatste vrouw.
"Of het leven de moeite waard is? Ik hield er eens twee voordrachten over, die in druk zyn verschenen. Misschien is die vraag niet de moeite waard, maar zy wordt dikwyls gesteld en de beantwoording is geheel relatief en zal geheel afhangen van de omstandigheden van den vrager. Antwoordt hy ontkennend, dan zou de beste oplossing zyn de zelfmoord. En toch daar wil men niet aan. (..) Antwoordt hy bevestigend dan verlaat hy zyn standpunt en gaat den gewonen weg. De oplossing dier vraag is niet mogelyk, men kan er nog zoo lang lang of breed over filosofeeren. De mensch is nu eenmaal op den wereld geworpen zonder zyn wil of wensch en hy moet er zich maar doorslaan, zoo goed en zoo kwaad als het gaat. Ik vraag niet of het leven een doel heeft, want als het een doel heeft, dan ligt dit toch in zichzelf en niet daarbuiten. Het leven alleen is de school van het leven."[12]

NOTEN

(1) Bert Gasenbeek, Rudolf de Jong, Pieter Edelman, *Anton Constandse. Leven tegen de stroom in.* Breda: Papieren Tijger/Utrecht: Humanistisch Archief 1999. - (2) F. Domela Nieuwenhuis. *Van Christen tot Anarchist.* Tweede druk Amsterdam: Van Holkema & Warendorf sa. - (3) Anton Constandse. *Leven de Dooden?* Amsterdam: De Dageraad, 1933. - (4) Anton Constandse. *Het probleem van de dood.* Amsterdam: De Dageraad, 1946. - (5) Francis Russell: *Sacco & Vanzetti. The Case Resolved.* New York, Harper & Row, 1986. - (6) Sacco en Vanzetti. *Brieven.* Vertaling Dick Gevers en Bart Schellekens, verkrijgbaar op diskette bij Iris, Amsterdam. - (7) Philip S. Foner. *The case of Joe Hill. New York:* International Publishers 1984. - (8) *'En al beschouwen alle broeders mij als den verloren broeder' De familiecorrespondentie van en over Ferdinand Domela Nieuwenhuis. 1846-1932.* Verzameld en gepresenteerd door Bert Altena. Amsterdam: Stichting F. Domela Nieuwenhuis-Fonds 1997. - (9) Emile Henry. *Anarchist van de daad.* Amsterdam: Iris 1991. - (10) Harmen van Houten. *Anarchisme in Drenthe. Levensherinneringen van een veenarbeider.* Baarn: Ambo 1985. - (11) Peter Kropotkin. *Gedenkschriften van een Revolutionair.* Gorinchem: PM Wink 1902. - (12) Zie noot 8.

CREMATIE ALS DAAD VAN VERZET

Jaap van der Laan

Crematie heeft zich in anderhalve eeuw ontwikkeld tot een doodgewone wijze van lijkbezorging. Van een strijdpunt tegen het geloof, van een van de punten waarin de seculiere socialistische en anarchistische beweging zich onderscheidde van de christelijke traditie is crematie geaccepteerd en in brede lagen van de bevolking gebruikelijk geworden. Daarmee verloor crematie zijn anti-godsdienstige karakter. Dat ging niet zonder dat de wetgeving achterbleef lopen bij de praktijk. Pas in 1968 wordt begraven en cremeren wettelijk gezien volledig gelijk gesteld.

19 november 1919. De begrafenis van Ferdinand Domela Nieuwenhuis is een van de grootste manifestaties van de arbeidersbeweging in het begin van de vorige eeuw. In zijn herinneringen geeft Harmen van Houten een indrukwekkend verslag van deze dag.[1] Domela wordt aansluitend per trein naar Westerveld vervoerd waar zijn stoffelijk overschot gecremeerd wordt. Op dat moment is cremeren nog een revolutionaire en anti-christelijke daad. Crematie werd in die jaren in christelijke, zowel protestantse als roomskatholieke, en joodse kring sterk afgekeurd. Hoewel de maatschappelijke opvattingen sindsdien totaal veranderd zijn, is het ook nu nog in streng protestantse kringen ongebruikelijk doden te cremeren. Deze, van oorsprong joodse, opvatting berust op het geloof in de wederopstanding van het vlees. Op de jongste dag, als de goeden en de kwaden gescheiden worden, worden alle mensen uit hun graven opgewekt en door god weer in hun oorspronkelijke vorm samengesteld uit de resten in de lijkkist.

Omdat godsdienstige groeperingen, christelijke, katholieke en joodse in de achttiende en begin negentiende eeuw lijkverbranding afwezen, liet cremeren ook zien dat degene die daarvoor koos zich losgemaakt had van de godsdienst. Kiezen voor crematie werd hiermee ook een teken van vrijdenken.

Multatuli is een van de eerste Nederlanders geweest die zich liet cremeren. Toen hij overleed, bestond in Nederland nog geen crematorium en zo werd Multatuli, die overigens ook in Duitsland woonde ten tijd van zijn dood, gecremeerd in het Duitse stadje Gotha.

In zijn *Ideeën* schreef Multatuli in een noot bij idee 925.

"Ik noemde in dit nummer 't woord 'christelijke begrafenis'. De sedert opgekomen beweging voor 't lykenverbranden, heb ik met vreugd begroet. Jammer dat de voorstanders van die verbetering met zoveel moeilykheden te kampen hebben. Maar vreemd is 't niet. Sedert eeuwen vonden de vromen in de akeligheden en spokeryen hunner kerkhoven, de trouwste bondgenoten voor hun bygeloof. Maar des te gebiedender eist het plichtsbesef van welmenenden en ontwikkelden, dat ze den vyand dat wapen uit de hand slaan, en dus op 't invoeren - of althans op het facultatief veroorloven - van crematie blijven aandringen. De zaak is van hygiënische aard, o zèker! Maar ze is dit niet minder voor 't denkvermogen van de levenden, dan voor hun lichamen. Dat er uit de kerkhoven verpestende dampen opstygen, is ook als beeldspraak de volle waarheid."

Maar ook al voor 1876, het jaar waarin Multatuli deze noot schreef, heeft hij

het over 'de verbranding der dooden' als een van de dingen die zouden moeten geschieden. Een opmerking hierover schrijft hij in 1841 in de 'Losse bladen uit het dagboek van een oud man'. Multatuli, als pleitbezorger van het ongeloof, deelt deze opvatting met de vrijdenkersvereniging De Dageraad. De Dageraad werd opgericht in 1856 en had lijkverbranding als punt in haar programma opgenomen.[2]
Ook andere Nederlanders die bewust voor crematie kozen moesten tot begin vorige eeuw naar Duitsland worden gebracht. Cremeren was in Nederland niet toegestaan. Vanaf 1914 werd het oogluikend toegelaten in het crematorium Westerveld te Driehuis, het enige crematorium dat Nederland tot na de Tweede Wereldoorlog rijk was. De eerste crematie in Westerveld op 1 april 1914 leidt tot een rechtszaak. Deze wordt tot aan de Hoge Raad doorgezet maar leidt niet tot een strafbaarstelling zodat cremeren vanaf dan gedoogd wordt. De toen vigerende begrafeniswet gaf geen plaats aan crematie. Tot 1919 worden maar enkele overledenen gecremeerd zodat Domela met recht een van de voortrekkers genoemd kan worden.
Een maand na Domela's crematie wordt de Arbeiders Vereeniging voor Lijkverbranding (AvvL) opgericht. De doelstelling was het verbreiden van de crematiegedachte en het mogelijk maken dat ook minder draagkrachtigen zich laten cremeren. Het vervoer van een overledene naar het enige crematorium van Nederland, Westerveld in Driehuis, was namelijk voor arbeiders onbetaalbaar waardoor crematie in de praktijk voor degenen die verderaf woonden van Driehuis onmogelijk was.[3] Er bestond op dat moment al wel een vereniging ter bevordering van crematie, de Facultatieve, opgericht in 1874, maar deze stond niet ruim open voor minder draagkrachtigen. De meeste leden van het eerste uur en het bestuur van de AvvL zijn afkomstig uit de ANDB, de Algemene Nederlandse Diamantbewerkersbond, een van de best georganiseerde vakbonden van die tijd. De joodse diamantbewerker Andries de Rosa (1869-1943) is de meest bekende van de oprichters van de AvvL.[4]
De vereniging maakt vanaf de oprichting een gestage groei door. De Rosa geniet enige bekendheid als schrijver en vertaler en had uit de tijd dat hij in Parijs woonde en werkte veel contacten met kunstenaars en schrijvers (bijvoorbeeld met Emile Zola). Hij slaagt erin bijdragen van bekende, links georiënteerde, schrijvers voor het verenigingsblad *De Urn* los te krijgen. Zo schrijft de destijds bekende en thans vrijwel vergeten schrijver Israel Querido een artikel in het eerste nummer waarin hij een schokkende beschrijving geeft van wat er gebeurt met een begraven lijk.
De propaganda voor crematie is in deze periode weinig fijnzinnig. Lijkverbranding wordt als hygiënischer, piëteitsvoller en esthetischer voorgesteld. Begraven als het tegenovergestelde. Inderdaad komen op begraafplaatsen in die tijd nog wel onhygiënische toestanden voor. Belangrijker voor de steeds toenemende acceptatie van cremeren is dat het onderdeel uitmaakt van het streven naar een nieuwe seculiere socialistische cultuur, waarin ook andere zaken als toneel, literatuur, esperanto enzovoort een grotere of kleinere plaats innemen. Een eigen begrafenisfonds voor crematie is onderdeel van de socialistische zuil, net als de VARA dat op het gebied van de radio is. Naast sociaaldemocra-

ten kiezen echter ook veel andere socialisten en libertairen voor crematie. Voor hen past crematie meer in de anti-godsdienstige traditie van het Nederlandse vrijdenken. Waar eerst voortrekkers als Multatuli en Ferdinand Domela Nieuwenhuis zich laten cremeren, volgen later de bewuste arbeiders.

Na de oorlog blijken de omstandigheden veranderd. De maatschappij verliest grotendeels zijn christelijke stempel. Daarmee verdwijnt ook het taboe op cremeren. De socialistische zuil boet in aan invloed en dat betekent in feite ook het einde van de AvvL als socialistische vereniging. De naam wordt veranderd, de verenigingsstructuur verdwijnt, ook begrafenissen worden in het pakket opgenomen en tenslotte maakt een fusie een einde aan de AvvL. De voorstanders van crematie maken zich na de oorlog nog alleen sterk voor een wettelijke gelijkstelling van cremeren en begraven. In 1955 wordt een nieuwe begrafeniswet aangenomen waarin cremeren geaccepteerd wordt mits de overledene dat in een codicil heeft vastgelegd. Pas in 1968 krijgt cremeren dezelfde wettelijke status als begraven. Eén op de tien van alle uitvaarten is op dat moment een crematie.

Cremeren is normaal geworden. Het heeft zijn revolutionaire, vrijdenkerskarakter verloren. De secularisatie van de maatschappij heeft ook crematie tot iets doodgewoons gemaakt.

NOTEN

(1) Harmen van Houten, *Levensherinneringen van een veenarbeider*, Baarn: Ambo 1985 - (2) Dik van der Meulen. *Multatuli. Leven en werkvan Eduard Douwes Dekker*, Nijmegen: Sun 2002 - (3) Salvador Bloemgarten, Howard Krol, Kees de Lugt, Cees Visser; *Vijfenzeventig jaar AVVL. In woord en beeld*; Diemen: Vereniging voor Crematie AVVL, 1994 - (4) Salvador Bloemgarten, Rosa, Andries de; in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*, deel 6; Amsterdam: Stg Beheer IISG 1995.

DE DOOD VAN BUENAVENTURA DURRUTI*

Abel Paz

Buenaventura Durruti Dumange (Leon 1896 - Madrid 20-11-1936) was zonder enige twijfel de bekendste anarchistische militant uit de periode voor en tijdens de burgeroorlog. Hij werd geboren in een socialistisch gezin, was actief in de jaren twintig om de beweging aan geld te helpen (óók door bankroof), voortdurend reizend en vluchtend door Spanje en naar het buitenland, werd vanaf de jaren dertig actief in de organisaties van de CNT - de anarchosyndicalistische vakbond - in Spanje zelf, speelde een belangrijke rol bij het neerslaan van de fascistische opstand in juli 1936 en organiseerde direct daarna de anarchistische milities voor het front van Aragon. Een man van de actie, die weinig geschreven heeft. Van hem zijn de bekende zinsnedes: "Laten we een nieuwe wereld in onze harten stichten" en "Laten we van alles afzien behalve van de overwinning." Overigens blijven er nog steeds raadsels rond zijn overlijden. Volgens De Volkskrant *van 13-7-1993 heeft de laatste ooggetuige op zijn sterfbed onthuld dat Durruti zich per ongeluk een kogel in de borst schoot, toen hij met de kolf van zijn geweer op de treeplank van zijn auto stampte om zijn woorden kracht bij te zetten.*

Terwijl Durruti in kamer vijftien op de eerste etage van Hotel Ritz langzaam maar zeker lag dood te gaan, vergaderden in de Straat van de Agrarische Hervorming de militanten van de CNT van Madrid. Ariel, de correspondent van *Solidaridad Obrero,* durfde niet naar Barcelona te bellen om zijn krant van het nieuws op de hoogte te brengen, zolang de overeenkomst die op deze vergadering van militanten gesloten was, nog niet bekend was gemaakt. "Om de dood van Durruti openbaar te maken zonder de gevolgen daarvan te hebben bestudeerd, zou op dit moment lichtzinnig zijn." Voor Ariel was de enige reden dit nieuws geheim te houden de morele krachten van de strijdende mannen en vrouwen van de militie te sparen. De troepen van Franco hadden hun offensief met man en macht verdubbeld en onder deze omstandigheden zou elke verandering binnen de republikeinse linies desastreuze gevolgen kunnen hebben voor de verdediging van Madrid.[1]
Cipriano Mera kwam tegen zes uur in de morgen in Valencia aan. Hij constateerde dat het gebouw, waar het Nationale Comité (van de CNT, HW) zich geïnstalleerd had, op dit vroege uur van de dag verlaten was. Maar gelukkig kwam hij daar een jongen tegen die Mera bleek te kennen en Mera vertelde hem dat hij met spoed García Oliver moest spreken. Bijna alle ministers van de regering van Largo Caballero waren

* Het navolgende artikel is hoofdstuk XXII uit dè biografie van Durruti, geschreven door Abel Paz, *Durruti en la revolución española* (Uitg: Fundación Anselmo Lorenzo, Madrid 1996, p. 679-686.) Dit dikke boek is ook vertaald in het Duits, uitgegeven door Nautilus. De tekst van het hoofdstuk bestaat grotendeels uit citaten uit herinneringen van betrokkenen aangevuld met verbindende stukken van Abel Paz. Hij is een van de belangrijke historici van het Spaanse anarchisme. De vertaling is van Hanneke Willemse. (Red.)

ondergebracht in Hotel Metropolitano, en daar trof hij ook Mera García Oliver en Federica Montseny aan.
García Oliver reageerde, zoals natuurlijk te voorzien was, diep bedroefd. Toen de CNT had besloten om Durruti naar Madrid te sturen, had deze zich verzet en had verklaard dat in zijn optiek, diens aanwezigheid in Aragón belangrijker was dan in Madrid.
Federica Montseny, die zich verantwoordelijk voelde voor wat er gebeurd was, omdat zij degene was die er op aan had gedrongen dat hij naar Madrid ging, kreeg een zenuwaanval. Op datzelfde moment ging de telefoon die García Oliver meedeelde dat Durruti om zes uur in de ochtend overleden was. Het was te verwachten dat het nadrietal het bericht als verdoofd ontvingen en ze vroegen zich af wat er zou gebeuren als deze ongelukkige gebeurtenis bekend zou worden bij de strijders van de CNT.
"Uiteindelijk verlieten we met ons drieën het hotel en gingen naar het Nationale Comité. Toen we bij Marianet kwamen, die pas sinds een paar dagen secretaris-generaal (van de CNT) was, vertelde hij ons dat Val hem telefonisch uit Madrid al op de hoogte had gesteld van de dood van Durruti. Nadat hij had nagedacht over het probleem dat zich had aangediend, keek hij ons allen aan vertelde dat hij zocht naar een vervanger voor onze verdwenen *compañero* (...) Er werden verschillende mannen genoemd: Ortiz, Jover, Ricardo Sanz. Tenslotte waren ze er van overtuigd, dat de laatstgenoemde de beste eigenschappen had om zich aan het hoofd te stellen van de colonne in Madrid en om daar de strijd voort te zetten. Manzana, zo werd besloten, zou naar Aragón vertrekken om zich te voegen bij het front dat daar opereerde." "Persoonlijk", schrijft Mera, "voelde ik me niet tevreden met de oplossing, omdat ik meende dat Garcia Oliver de aangewezen persoon was om de plaats van Durruti in te nemen."[2]
"De zaal waarin het lijk van Durruti was neergelegd was wit en vierkant. Op een klein ijzeren bed lag het lichaam van Buenaventura, gewikkeld in een wit laken. Zijn hoofd rustte op een kussen. Het licht van de nieuwe dag drong door de glazen deuren van het balkon dat recht uitkeek op het pleintje, waar het standbeeld van de helden van de Tweede Mei staat... Dit alles was als een symbool en een nagedachtenis van de nieuwe held van het volk. Een paar kastanjebomen lieten wat late gouden najaarsbladeren vallen."
"Om acht uur 's morgens arriveerde Victoriano Macho, de grote Spaanse beeldhouwer, om het dodenmasker van Durruti te maken. Hij werd vergezeld door andere kunstenaars van de 'Alianza Intelectual' (...). Macho verzocht het laken te verwijderen dat het lijk bedekte om zo beter te kunnen werken:
'Een Hercules, een waarachtige Hercules', riep Victoriano Macho uit toen hij het ontklede lichaam van Durruti zag..."[3]
"Op 20 november om twaalf uur 's middags, bevond ik mij in Figueras waar ik werd vergezeld door commandant Ramos de Iglesias (op een missie ter inspectie van de verdediging van de kust.) De tafel was gedekt. We gingen eten... Een telefoontje van García Oliver gaf me het verschrikkelijke bericht door: 'Neem zonder tijd te verliezen de auto en keer onmiddellijk naar Barcelona terug. We hebben zojuist uit Madrid het bericht gekregen dat Durruti gedood is in *la Ciudad Universitaria*, de Universi-

teitswijk. Wij van de Verdedigingsraad hebben in vergadering besloten dat jij nu zijn plaats gaat innemen. Verlies geen seconde, kom onmiddellijk hierheen.'

"Totaal ontdaan ging ik de eetzaal binnen", schrijft Ricardo Sanz. "Ze zaten allemaal aan tafel op me te wachten om te gaan eten. Ik bracht ze het verschrikkelijke nieuws over (...). Minuten later vertrokken we met grootste spoed naar Barcelona.

Bij de *Conselleria de Defensa*, de Catalaanse Verdedigingsraad beschikten ze niet over meer details dan die ik al kende. Ze vertelden me van mijn benoeming van chef van de Catalaanse troepen in Madrid. Van García Oliver kreeg ik de volgende boodschap: 'Zoek uit wat er gebeurt, en hou me van alles op de hoogte'."[4]

"'s Nachts werd het lijk overgebracht naar het gebouw van het Nationale Sub-Comitê en werd het in een mahoniehouten kist gelegd. Daarop werd zijn enige bagage gelegd, de koffer van Durruti. Wat was de inhoud van die koffer? Die tamelijk oude, nogal kleine koffer. In deze tijden van overvloed was de koffer van Durruti zo goed als leeg. Hij was niet helemaal leeg want hij bevatte vuil ondergoed. En scheerspullen. Dat was alles wat er in zat. Dat was de hele bagage van Durruti."

"Daarmee werd de soberheid van de strijder tentoongesteld. Dagen tevoren had hij het Nationale Sub-Comitê verzocht om honderd peseta's om in kleine levensbehoeften te voorzien (...) Hij, die grote bedragen verkregen had voor de Confederale Organisatie (CNT), door zijn leven in de waagschaal te stellen, wees alles af om een voorbeeld te kunnen zijn van voortreffelijk gedrag. Die koffer was een schatkist van waardigheid."

"Hij had afgezien van alles, behalve van de overwinning. Maar de overwinning was voor hem de leidraad van iedere dag, en het lichtend spoor dat hij achterlaat, dient als een herinnering aan die richtlijn."

"(...) Het meest emotionele bezoek was dat van een groep *compañeros* van de strijdkrachten van Durruti. Petten en jacks van leer en broeken van corduroy. Ze droegen geweren die nog heet waren van de laatste schoten. Ze hadden het strijdperk een moment verlaten. Alle *compañeros* van de eenheid wilden naar het lijk komen van de dode kameraad, van wie ze zoveel hielden, om zo veel mogelijk blijk te geven van eer en waardering. Maar dat was niet mogelijk. Ze konden het front niet alleen achterlaten. In hun ogen kon je een traan van diepe verslagenheid zien blinken (...) En in de stilte, in de doodse stilte van hun emotie (...) beloofden ze vanuit het diepst van hun ziel om door te gaan met de strijd tot aan de definitieve overwinning van de vrijheid (...) tot aan het bereiken van de overwinning van het proletariaat."[5]

"Bij het aanbreken van de dag 21 november ging ik op weg naar Madrid. Bij de toegangsweg naar Valencia vlakbij de gevangenis van San Miguel de los Reyes, kwam ik een stoet auto's uit tegengestelde richting tegen die de wagen volgden die het lijk van Durruti naar Barcelona vervoerde. Ik hield een moment stil om details van het gebeurde in me op te kunnen nemen en vragen te stellen aan de aanwezige getuigen die Durruti begeleidden, en ik zette mijn reis naar Madrid voort.

Ik kwam in Madrid aan bij het vallen van de avond. Aan alle kanten heerste er een grote wanorde. Niemand kon geloven dat Durruti was gestorven. Ieder-

een had gedacht dat Durruti niet kon doodgaan. Alles kon gebeuren, maar dit niet. Het firmament zou op ons neer kunnen storten, de laatste kat van Madrid zou dood neer kunnen vallen. Maar wat op geen enkele manier te begrijpen viel, was dat Durruti deze keer door een vijandelijke kogel in het hart was getroffen.
'De communisten hebben hem gedood', zeiden sommigen. 'Hij is vanaf een balkon vermoord', voegden anderen er aan toe. 'Niemand, behalve een van zijn vijanden zou hem kunnen vermoorden', waren anderen het er mee eens. Door er op deze manier over te praten, dacht niemand er aan dat Durruti gestorven zou kunnen zijn door een vijandelijke kogel, afgevuurd vanuit de loopgraven van het front."[6]

's Morgens vroeg op 22 november kwam de stoet die het lijk van Durruti vergezelde aan in Barcelona. Vanaf dat moment tot aan de ochtend van de 23ste toen de begrafenis plaatsvond, waren de Vía Layetana en het 'Huis van de CNT-FAI' onbereikbaar.

"De volgende dag in de morgen vond de begrafenis plaats. Het was goed te zien dat de kogel die Durruti had gedood ook Barcelona midden in het hart had geraakt. Er is uitgerekend dat van iedere vier of vijf inwoners er één in de stoet achter de doodskist aanliep, zonder hierbij nog de massa's te rekenen die in de straten stonden, die in de vensterbanken zaten en die op de daken geklommen waren en in de takken van de bomen op de Ramblas. De partijen en de vakbewegingen van alle richtingen hadden hun leden opgeroepen en de vlaggen en banieren van alle antifascistische organisaties wapperden naast die van de anarchisten boven deze geweldige mensenzee. Het was grandioos, subliem, het absolute einde. En deze mensenmenigte liep zonder geleid te worden, zonder voorschrift en zonder organisatie. Alles gebeurde gewoon, de situatie was niet te beschrijven."

"De begrafenis was vastgesteld op tien uur. Een uur tevoren was het al onmogelijk om het gebouw van het Regionale Anarchistische Comitê te bereiken. Niemand had er aan gedacht om de route die de stoet zou gaan, te ontruimen. Van alle kanten kwamen groepen mensen aangelopen. Ze kwamen uit de fabrieken, kruisten elkaars wegen, mengden zich onder elkaar en sloten de weg af. In het centrum werden het detachement cavalerie en de gemotoriseerde brigade die de rouwstoet zouden begeleiden geblokkeerd. Aan alle kanten stonden auto's met rouwkransen die voor noch achteruit konden. Met grote moeite konden de ministers naar de kist worden geleid."

"Om half elf verliet het lichaam van Durruti bedekt met een rood-zwarte vlag het huis van de anarchisten op de schouders van de militiemannnen van zijn colonne. De massa hief de vuist als laatste groet. De anarchistische hymne *Hijos del pueblo* weerklonk. Het was een emotioneel moment."

"Maar, onaangekondigd waren er ergens vandaan twee orkesten gekomen; het ene speelde heel laag en de andere zeer hoog en ze waren niet in staat om eenzelfde ritme te vinden. De motoren maakten lawaai, auto's toeterden met hun claxons, de chefs van de milities bliezen op fluitjes om aanwijzingen te geven en de dragers van de doodskist konden geen stap verzetten. Het was onmogelijk om de begrafenis in banen te leiden. De orkesten speelden nog een keer en nog een keer en nog een paar keer hetzelfde lied; ze speelden zonder

zich om het andere orkest te bekommeren en de klanken vermengden zich tot een muziek zonder melodie. De vuisten bleven geheven. Aan het einde stopte de muziek en gingen de vuisten omlaag. Vanaf dat moment was alleen het lawaai van de massa te horen waar midden in Durruti rustte op de schouders van zijn *compañeros.*"

"Het kostte minstens een half uur voor de straat enigszins ontruimd was en de begrafenisstoet zich in beweging kon zetten. Verscheiden uren gingen voorbij voordat ze bij de Plaza de Catalunya aankwamen, een afstand van nauwelijks enige honderden meters. De mannen te paard van de cavalerie zochten individuele hun weg, op eigen houtje. Verdwaalde musici probeerden zich weer te groeperen. De auto's die uit tegengestelde richting gestrand waren, reden achteruit. De auto's die rouwkransen meevoerden probeerden via omwegen bij elkaar te komen om een begrafenisstoet te formeren. En iedereen schreeuwde en gilde."

"Nee het was geen koninklijke begrafenis, het was een volksbegrafenis. Niets was geregeld, alles gebeurde spontaan en geïmproviseerd. Het was een anarchistische begrafenis: ziehier zijne majesteit! Soms wat vreemd maar zonder een ogenblik zijn grootsheid te verliezen, een vreemde en soms lugubere grootsheid."

"Aan de voet van het standbeeld van Christoffer Columbus, niet ver van de plek waar 19 juli Ascaso, de vriend van de dode, aan zijn zijde had gevochten en naast hem was gevallen, werden de grafredes uitgesproken."

"García Oliver, de enige overlevende van de drie vrienden, sprak in de kwaliteit van vriend en *compañero* en als minister van Justitie van Spanje. 'In deze tijden van smart', zei hij, 'neemt de Regering van de Revolutie met diepe emoties afscheid van Durruti en van alle anderen die zijn gevallen in de strijd tegen het fascisme. Ze brengt een groet aan zijn *compañera* en aan alle andere vrouwen die huilen omdat ze een geliefde verloren hebben. Een groet ook voor de dochter van Durruti en voor alle zoons en dochters die hun vaders en moeders hebben verloren. We groeten allen die strijden aan het front en die zullen doorgaan tot aan de uiteindelijke overwinning.'

"Daarna nam de Russische consul het woord en hij besloot zijn betoog met de uitroep in het Catalaans: '*Mort al feixisme*, dood aan het fascisme!' De president van de Generalitat, de Catalaanse regering, Companys, sprak als laatste: 'Kameraden', zei hij en hij eindigde met '*Adelante*, Voorwaarts!'"

"Vooraf had men gedacht dat de mensen zich na de toespraak zich zouden verspreiden en dat alleen wat vrienden de kist naar het kerkhof zouden begeleiden. Maar het was onmogelijk om het programma te volgen zoals dat was afgesproken. De menigte die zich niet verspreidde bezette het kerkhof en vulde de weg die naar de graftombe leidde. Het werd steeds moeilijker om daar dichterbij te komen want de paden op het kerkhof waren onbegaanbaar door de duizenden kransen."

"Het had 's nachts geregend. Het begon opnieuw te regenen. En al snel viel het water met bakken tegelijk uit de hemel. Het kerkhof veranderde in een modderpoel waar de bloemen in verdronken. Op het allerlaatste moment werd besloten om de teraardebestelling uit te stellen en de dragers van de kist draaiden zich een halve slag en droegen hun last naar het mortuarium. Een dag later

werd Durruti alsnog begraven. Zijn definitieve rustplaats zal in het mausoleum zijn dat voor Ascaso en hem wordt gebouwd. Het zal een plaats worden voor dit volk dat de dood van de twee helden betreurt, zonder ze te bewenen en zij worden vereerd zonder die sentimentaliteit, die overdreven gevoeligheid die wij vroomheid noemen."[7]

"Op 23 november 1936 vond in Leganés een zeer belangrijke bijeenkomst plaats, die werd voorgezeten door de Generalísimo (Franco) en werd bijgewoond door de generaals Mola, Saliquet en Varela met hun chefs van de generale staf. Daar werd de uiterst belangrijke beslissing genomen om af te zien van een frontale aanval op Madrid, waarmee de koers en het karakter van de strijd verlegd werden..."[8]

"De demonstratie van het proletariaat die het lichaam van Durruti vergezelde, samen met die van de begrafenis van Lenin, is een van de belangrijkste manifestaties van arbeiders in de geschiedenis van het proletariaat. Meer dan een half miljoen mensen waren aanwezig, maar de grootsheid van deze gebeurtenis werd niet veroorzaakt van de lichamelijke aanwezigheid van deze mensenmassa, maar door de diepe emotie die de dood van Durruti in heel revolutionair Spanje teweeg had gebracht", zoals Kaminsky treffend beschreef.

El Frente, het orgaan van de Colonne 'Durruti', gedateerd in Pina de Ebro op 20 november 1936, vat als volgt samen: "De geschiedenis en de legende zullen voorname herauten worden", en dit werd bewaarheid: vanaf het moment dat het nieuws van de dood van Durruti zich verspreidde kwam een legende tot leven die veertig jaar later nog steeds voortduurt. De verbeelding van het volk vond het einde van Durruti niet in overeenstemming met zijn historische dimensie. En zoals van andere momenten van zijn avontuurlijk bestaan weeft deze verbeelding een nieuwe historische dimensie. Eén die meer in overeenstemming is met het beeld van de man, die in die uren hun aspiraties belichaamde. In verband hiermee schrijft *Ruta*, het orgaan van de Libertaire Jongerenorganisatie *Juventudes Libertarias*:

"Durruti, de strijder die nooit de werkplaats had vergeten; Durruti, de verantwoordelijke leidinggever aan de Colonne die eerbewijzen en sterren verachtte; Durruti, de man van het volk die leefde voor het volk, was voor ons, de anarchistische jongeren, een rotsvaste hoop."

Het orgaan van de *Milicias Confederadas*, van de anarcho-syndicalistische milities, *El Frente Libertario*, citeerde de laatste woorden van Durruti als 'een schreeuw van geestkracht':

"Hermanos, broeders, *adelante por la revolución!* Voorwaarts, voor de revolutie!" De krant voegt er aan toe: "We zouden het verdienen om als verrader geminacht te worden indien wij niet aan deze laatste wens zouden voldoen."

De pers van de andere anti-fascistisch groeperingen bewezen eer aan de held, maar de anarchisten, vijanden van alle erediensten, schreven in *Solidaridad Obrera*: "Een andere organisatie dan de CNT, zou hem hebben vereerd als een *caudillo*, een hoogste leider." Het orgaan van de FAI, *Tierra y Libertad* zei: "De man en de stad zochten elkaar, ze ontdekten elkaar en drongen tot elkaar door en waren beiden elkaar waardig."

Duizenden brieven en telegrammen afkomstig uit alle delen van de wereld

kwamen binnen bij de comité's van de CNT en van de FAI. Politieke persoonlijkheden en afgevaardigden en chefs van de Colonnes gaven uiting aan hun verdriet. Personen van revolutionair links als Andres Nin of Marco Pivert onderstreepten het verschrikkelijke verlies dat de dood van Durruti voor de revolutie betekende.

Vele tientallen Spaanse en buitenlandse schrijvers stuurden condoleances. Onder hen was Pierre Scize een van degenen die het beste het belang signaleerde van de leegte die Durruti achterliet: "Wie zal genoeg kracht hebben en voldoende waardig zijn om de verschrikkelijke erfenis op zich nemen die Durruti heeft nagelaten?"[9]

Hoe zouden we dit legaat kunnen samenvatten? Niet beter dan door een alinea te citeren uit zijn laatste brief die Durruti 24 uur voordat hij stierf schreef aan Liberto Callejas: "Voordat ik uit Catalonië vertrok, vroeg ik degenen die geïnteresseerd zijn in hetzelfde, om bewust te handelen. Ik doe geen beroep op mensen die arm zijn aan ziel en energie. Ik doe een beroep op ons die vastbesloten zijn om een laatste duw voorwaarts te geven. Geweren stellen niets voor als er geen wilskracht bestaat en geen berekening in het schieten. *Er bestaat geen enkele twijfel over dat de fascisten Madrid niet binnen komen, maar ze moeten er snel weer uit worden gegooid, omdat de stad voor Spanje opnieuw veroverd moet worden.*"[10]

vervolg op pag. 34

ENKELE GEDACHTEN ROND HET DOODGAAN VAN DIEREN

Rymke Wiersma

'Niet doodmaken, niet doodmaken!' riep ik vroeger wanneer anderen rondzoemende steekmuggen met krant of vliegenmepper achtervolgden. Deze mening werd lang niet altijd gedeeld, en ik probeerde me in te denken hoe het zou voelen om een mug te zijn die onder een immens groot en zwaar objekt bedolven werd, en stierf. 'Hoe zou het wezen om dood te zijn?' vroeg ik me vaak af. Het leek me vooral jammer. Of het nu een mug of een mens betreft, ieder wezen is uniek en dood is dood, zo ongeveer dacht ik.
Het duurde niet lang of ik had door dat het vlees op mijn bord afkomstig was van de bil van een koe of de borst van een kip. 'Niet doodmaken!' 'Maar die dieren zijn tóch al dood', was een van de antwoorden. Met tegenzin at ik door.

Inmiddels zijn we zo'n veertig jaar verder, en is vegetarisme een vrij normaal verschijnsel geworden. Je wordt in de meeste gezelschappen niet meer uitgelachen als je zegt dat je geen vlees eet. Zelfs veganisme (niets dierlijks gebruiken) wordt meestal niet meer zo gek gevonden. Er zijn vele aktie- en pressiegroepen rond dieren en dierenstrijd, en ook in universitaire kringen wordt de discussie over het omgaan met dieren serieus genomen; boeken van Peter Singer (vooral ethisch), Barbara Noske (meer antropologisch), Tom Regan (gericht op dierenrechten), Carol Adams (feminisme) en vele anderen hebben daaraan zeker bijgedragen. In Utrecht is zelfs een leerstoel 'dier en recht' (Dirk Boon).
Niet dat dit alles betekent dat het lot van dieren verbeterd is. Er zijn denk ik nog nooit zoveel dieren over de kling gejaagd als in deze tijd. En dan heb ik het niet speciaal over BSE-koeien of pest-varkens, ik heb het over de aantallen doden die nodig zijn om de gewone dagelijkse vlees- en zuivelproduktie op peil te houden. Er is ontegenzeggelijk een bewustwording gaande, maar tegelijkertijd raast het kapitalisme in volle vaart verder, en de meeste mensen zwichten nog gemakkelijk voor de wensen van hun smaakpapillen, of van hun disgenoten.
Er zijn natuurlijk vele gradaties van verontwaardiging en vele manieren om de eigen ideeën over het omgaan met dieren in praktijk te brengen. Behalve veganisten en vegetariërs zijn er mensen die weliswaar af en toe vlees eten, maar alleen van biologische slagerijen. Ook zijn er vleeseters die aktievoeren tegen de jacht. Niet omdat ze principieel tegen het doden van dieren zijn, maar wel zijn ze tegen het doden (en bijbehorend kwellen) als hobby. (Dat hengelaars in feite hetzelfde doen, wordt niet altijd gezien.)
Op de website van EVA (Ethisch Vegetarisch Alternatief, een Belgische club) staat te lezen: 'Het beginsel om niet te doden heeft altijd centraal gestaan bij religieuze, filosofische en ethische groepen in de meest uiteenlopende culturen.' Dat klopt. Maar wat mij opvalt na een piepklein onderzoekje, waarbij ik wat websites en tijdschriften bekijk, is dat dat 'niet doden' bij de meeste huidi-

ge dierengroepen zelden expliciet genoemd wordt. In doelstellingen gaat het eerder over waarden als 'vrijheid' en 'geen leed toebrengen'. Het strijdbare dierenbevrijdingsfront legt de nadruk op vrijheid door het daadwerkelijk bevrijden van dieren. De anarchistische groep 'Alle Dieren Vrij!' heeft naast de duidelijke naam het motto 'ik ben pas werkelijk vrij als alle dieren vrij zijn' (vrij naar Bakoenin). De Vegetariërsbond noemt vegetarisme 'de meest consequente manier van dieren beschermen', en de Nederlandse Vereniging voor Veganisme (NVV) benadrukt vooral het tegengaan van exploitatie van dieren. Ook in artikelen van deze en andere groepen worden de meeste woorden gewijd aan verontwaardiging over de slechte leefomstandigheden van gedomesticeerde dieren. De verschrikkingen van de bio-industrie hebben hiertoe ongetwijfeld bijgedragen. De exploitatie van dieren heeft in deze ongegeneerd doorgroeiende 'fabrieken' zulke gruwelijke vormen aangenomen dat dit de aandacht als het ware afleidt van de onderliggende kwestie rond het al dan niet doden van dieren. Het leed dat deze dieren tijdens hun leven wordt aangedaan is volgens velen wellicht (nog) afschrikwekkender dan hun vroegtijdige dood.
Daarmee lijkt de dierenbeweging tegelijk politieker geworden. De strijd tegen de bio-industrie is onherroepelijk ook een strijd tegen het kapitalisme, en dit zou wel eens een belangrijke reden kunnen zijn dat veganisme en dierenstrijd tegenwoordig ook binnen de anarchistische beweging door meer mensen als serieuze onderwerpen gezien worden. Voor veel 'nieuwe' anarchisten is het vanzelfsprekend om veganist te zijn. Logisch, als je vrijheid voor mensen nastreeft, waarom dan niet ook voor dieren? De verontwaardiging komt echter meestal in eerste instantie voort uit een afkeer van de industriële omstandigheden waarin het gros van de gedomesticeerde dieren gedwongen is te leven.
Een andere, voor mensen eerlijker economie, zal ongetwijfeld ook voor deze dieren een grote vooruitgang zijn. Toch vormt de economie niet de kern van de zaak; in een anarchistisch dorpje waar heel onkapitalistisch geiten worden gehouden, gemolken en geslacht, zit het nog steeds niet goed in de verhouding tussen mensen en dieren, die verhouding strookt niet met anarchistische ideeën rond geweldloosheid, vrijheid en gelijkwaardigheid. Zoiets vond ook de ons aller bekende Ferdinand Domela Nieuwenhuis, een van de eerste leden van de Vegetariërsbond. De economische kant van het vegetarisme was voor hem weliswaar belangrijk, maar niet doorslaggevend. Doorslaggevend was volgens hem toch de ethiek. Alleen uit zelfbehoud was een mens gerechtigd een ander wezen te doden, zo was zijn overtuiging.[1]
Ik wil zelf graag leven, een dier wil dat ook. Dat lijkt me reden genoeg dieren niet te willen doden. Elk levend wezen voelt de drang om zelf te beschikken over het eigen leven. Ook al is het soms, in uitzonderlijke gevallen zo dat er geen drang meer is om verder te leven, dan is er nog altijd wel de drang om daar zelf over te beslissen.

Onuitgesproken lijken de meeste mensen er echter toch nog steeds vanuit te gaan dat een moord op een dier minder erg is dan een moord op een mens. Dieren zitten niet in hun 'morele schema'.[2] Het vermoorden van dieren wordt dan

ook niet 'vermoorden' maar 'doden' genoemd, evenals overigens gebeurt in bijzondere omstandigheden tussen mensen, zoals oorlogen. Dit verschil tussen het doden van mensen en het doden van dieren is een erfenis uit een ver verleden. De christelijke moraal heeft deze praktijk in onze streken eerder versterkt dan dat het als 'kwaad' of 'zonde' werd gezien, en in andere religies en in het humanistisch gedachtengoed is dit niet veel anders. De mens werd vanuit het christendom gezien als heerser over de rest van de 'schepping' en mocht dieren gebruiken voor zijn doeleinden. Dieren hebben volgens de christelijke leer geen ziel en kunnen niet het eeuwige leven verkrijgen. Een reden om des te zorgvuldiger met zo'n dierenleven om te gaan, zou je zeggen, maar Descartes leidde er juist uit af dat dieren een soort automaten zijn en zodoende geen pijn kunnen ervaren. Dus spijkerde hij met een gerust hart een hond aan een plank vast; het gejammer was 'slechts een mechanische reactie'. Deze manier van denken heeft zich naast alle andere opvattingen over dieren in een groot deel van de universitaire wereld voortgezet. Dieren worden als ding gezien.

"Juist de processen van leven en sterven, die zo essentieel zijn voor levende wezens en juist niet typisch voor machines, vormen eigenlijk een sta-in-de-weg voor de moderne objektivistische, experimentele wetenschapper die, niet wetend hoe hij hiermee moet omspringen, ervoor kiest deze processen te negeren. Liever probeert hij het levende om te vormen tot iets niet-levends, tot een 'ding met eigenschappen'. Erich Fromm heeft dit de necrofiele tendens in de moderne wetenschap genoemd."[3]

"Dieren worden gereduceerd tot "complexe stukken laboratoriumgereedschap". Het afstandelijke taalgebruik is erop gericht een onderscheid tussen de menselijke soort en andere soorten in stand te houden."[4]

'HEER DER SCHEPPING'

Het uitgangspunt dat de mens de 'heer der schepping' is, is een handige theorie om het dieronderdrukkende gedrag van mensen goed te praten. Daaronder ligt echter een diepere oorzaak waardoor de mogelijkheid van mensen om dieren te overheersen, uit te buiten en anderszins te kwellen, tot in al zijn afschuwelijke mogelijkheden benut wordt. De niet-menselijke dieren, wezens die zo anders lijken dan 'wij', veel meer anders dan vrouwen voor mannen zijn, witten voor zwarten en christenen voor moslims, deze wezens zijn zeer kwetsbaar. Ze kunnen in veel gevallen ongestraft gedood worden, ze komen meestal niet in opstand, nemen zelden wraak. Heel af en toe hoor je eens iets over een circusdirekteur die door een door hemzelf afgerichte tijger doodgebeten werd enzo, maar dergelijke verhalen blijven toch een zeldzaamheid. Vossen die bejaagd worden zijn de jagers vaak te slim af, maar ze beramen (helaas) samen geen plan om jagers de stuipen op het lijf te jagen. Massaprotest zoals ooit vanuit de arbeidersbeweging, de antiracismebeweging en de vrouwenbeweging blijft uit. Als deze strijd op macht moet worden beslist, hebben dieren (de niet-menselijke dieren) geen schijn van kans.

"De mens trok tegen de leeuw en de stier ten strijde en had na vele generaties die oorlog definitief gewonnen. Tegenwoordig hebben die schepsels geen macht meer. Dieren hebben alleen nog hun stilte om ons mee te confronteren"[5]

Natuurlijk, er zijn veel dierenvrienden die uit naam van de dieren willen strijden en dat heeft zeker invloed. Maar al-

les staat of valt toch bij het inzicht van een groeiende groep mensen dat 'dit niet de wereld is die wij willen.'

Het zou kunnen dat veel mensen denken dat het voor dieren niet of veel minder erg is om dood te gaan dan voor mensen. Ik kwam deze gedachtengang zelfs tegen bij Peter Singer, die overigens tegenwoordig veganist is en al jarenlang filosofisch onderbouwd pleit voor dierenbevrijding. Ook hij legt het accent op het lijden. Elk lijden moet vermeden worden, van welk gevoelig wezen dan ook. Zijn ethische grens trekt hij niet tussen mens en dier, maar tussen voelende en niet-voelende wezens. Met instemming haalt hij Jeremy Bentham aan: 'De vraag is niet 'kunnen zij redeneren' of 'kunnen zij spreken' maar 'kunnen zij lijden'!' (Bentham bedacht echter een smoes om toch vlees te kunnen blijven eten: 'De dood die [dieren] ondergaan door onze handen is gewoonlijk, en dat zal waarschijnlijk altijd zo zijn, sneller en daarom minder pijnlijk dan die hen te wachten zou staan door de onvermijdelijke loop van de natuur.' Een redenering die me sterk doet denken aan die van jagers die vinden dat ze goed werk doen door dieren een natuurlijke 'harde' dood te besparen.[6]

Dieren, en zeker gewervelde dieren, zoals zoogdieren, vogels, reptielen, amfibiën en vissen, zijn voelende wezens, en het lijden van zo'n dier is, aldus Singer, niet minder erg dan evenveel lijden van een mens zou zijn. Ten aanzien van de dood redeneert hij echter anders: een mens heeft toekomstplannen terwijl een dier meer in het hier en nu leeft. Een dier verliest door de dood voornamelijk het hier en nu, een mens verliest ook die toekomst, en daarmee is diens dood toch erger: "Pijn en lijden zijn op zichzelf slecht en moeten voorkomen of tot een minumum teruggebracht worden, onafhankelijk van het ras, het geslacht of de soort waartoe het wezen dat lijdt behoort. (...) Het verkeerde van het doden van een wezen is ingewikkelder."[7]

Hierdoor begeeft Singer zich op ethisch glad ijs, omdat hij consequent doorredenerend uitkomt bij de stellingname dat het dus ook minder erg is een zwaar gehandicapte of een pasgeboren baby te doden dan een gezond kind of gezonde volwassene die besef heeft van de toekomst die hem of haar wordt afgenomen.

Singer is erg gekant tegen het christelijke 'eerbied voor het leven', vooral ook doordat die eerbied voor de meesten alleen geldt voor menselijk leven, en zijn nuchtere en logisch onderbouwde denkbeelden hebben er toe bijgedragen dat de 'dierenbeweging' eindelijk bevrijd werd van het sentimentele 'hondje-poesje-ach-wat-lief'-denken, zoals dat in het verleden onder invloed van goedbedoelende dames en heren van de dierenbescherming gegroeid was, maar het is jammer dat hij zich zo eenzijdig en getalsmatig op 'leed vermijden' richt. Als utilist probeert hij dingen tegen elkaar af te wegen, het ene leed tegen het andere, terwijl die dingen volgens mij vaak onweegbaar, en dus onvergelijkbaar zijn.

Op de fiets onderweg van Steenwijk naar Appelscha, bij Wilhelminaoord komen we langs een kerkhof. Het blijkt een hondenkerkhof te zijn. Is het alleen voor begraven of wordt er ook gecremeerd? Zijn er ook koeien-, varkens of kippenkerkhoven? Zijn er laatste rustplaatsen voor paling en kabeljauw?

Dieren hebben wel degelijk besef van de dood. Van hun eigen naderende dood, waarbij ze liefst wegkruipen in een holletje of een hoekje, maar ook van

de dood van verwanten. Bekend zijn de verhalen over olifanten die de botten van overleden groepsgenoten herhaaldelijk opzoeken en met hun slurf besnuffelen en betasten. Britse parkrunderen, waarvan wordt aangenomen dat ze dezelfde levenswijze hebben als oerrunderen, begraven zelf hun doden.[8]

Bekend is ook het verhaal over Flint, een jonge in het wild levende chimpansee die zijn dode moeder niet meer wilde verlaten. Zoals dat ook wel eens in de mensenwereld gebeurt, was er bij Flint iets misgegaan in de opvoeding. Hij was een jaar of acht en had al jaren geleden gespeend moeten zijn. Maar het verwende joch had Flo, zijn moeder, keer op keer overgehaald om hem weer melk te geven. Toen Flo stierf was hij niet goed voorbereid om voor zichzelf te zorgen, maar leek hij ook de wil niet te hebben om het te proberen, om zonder zijn moeder verder te leven. Hij bleef bij het dode lichaam van zijn moeder en leek in droef gepeins verzonken. Zijn broer nam hem mee, maar na een paar dagen rende hij terug naar de plaats waar zijn moeder gestorven was. Ook zijn zusje slaagde er niet in hem op te monteren. Hij at niet meer, werd ziek en stierf.[9] Een ander verhaal gaat over een moederchimpansee wier baby gestorven is. Ze blijft er dagen mee rondlopen, het duurt een tijd voordat ze de dood van het kind accepteert.

"We hebben zelf maar één dood; we kunnen de dood van anderen slechts met één tegelijk bevatten. In theorie zijn we misschien in staat om tot een miljoen te tellen, maar we kunnen niet tot een miljoen doden tellen."[10]

Per jaar worden in Nederland vierhonderd miljoen gewervelde dieren gefokt voor menselijke consumptie en na gemiddeld een tiende van hun normale levensduur gedood. Jaarlijks verdwijnen bijna een miljoen 'overbodige' stierkalfjes richting vleesindustrie - nota bene: dit is nodig voor de consumptie van koemelk en andere zuivelprodukten door mensen. Jaarlijks worden dertig miljoen haantjes vergast of levend versnipperd als bijprodukt van de eierproduktie. Vegetariërs werken dus, of ze het nu beseffen of niet, wel degelijk mee aan het laten lijden en doden van dieren.[11]

Nog wat getallen. Volgens Dirk Boon worden er in Nederland 160 miljoen dieren gehouden, waarvan ongeveer 130 miljoen produktiedieren. Consumptievis in kwekerijen niet eens meegerekend. De rest leeft in particuliere huishoudens, in opvangcentra en dergelijke. Per jaar worden er 600.000 proefdieren verbruikt. Er gaan in Nederland naar schatting 600 miljoen dieren per jaar dood door toedoen van mensen. Het merendeel bestaat uit produktiedieren. Naar schatting worden meer dan 10 miljoen dieren overreden in het verkeer.[12] Nederlandse automobilisten rijden jaarlijks honderd tot driehonderdduizend egels dood, oftewel gemiddeld twee egels per kilometer weg.[13]

'KUNNEN ZIJ LIJDEN?'

Niet dat dieren zelf altijd zo meevoelend zijn. Roofdieren zijn voor hun voortbestaan afhankelijk van het opjagen, verwonden en doden van andere dieren. Leeuwenmannen hebben de neiging de nakomelingen van een andere man te doden zodra ze diens vrouwen 'overnemen'. Dat is duidelijk in het voordeel van hun eigen genen. Bij spinnen zoals de tarantula is het niet ongebruikelijk dat de vrouw de man opeet zodra de paring achter de rug is. Een efficiënte benutting van voedingsstoffen,

vanuit die spinnevrouw bezien, en niet ten nadele van het nageslacht. Schorpioenen eten zelfs een deel van het eigen kroost op voorzover de jonkies minder levensvatbaar blijken. Bij kikkers en padden letten de volwassenen zo te zien niet eens op van wie die lekkere kikkervishapjes zijn, ze eten er smakelijk van, er zijn er toch genoeg. Dan zijn er natuurlijk de oorlogvoerende mieren, en zelfs groepen mensapen kunnen met elkaar in een bloedige strijd verwikkeld raken, waarbij soms een hele groep één voor één uitgemoord wordt door een andere. Jonge roofdieren, die het vak nog moeten leren, verspillen met hun spel een hoop levend 'materiaal'.[14]

In een debat tussen Peter Singer en Paul Cliteur (de huidige ambassadeur van de stichting 'Varkens in Nood') kwam deze laatste met het gedachtenexperiment: stel je een machine voor die alleen kan lijden, heb je daar dan medelijden mee? Dat doet me denken aan een experiment waarin een robotje zielig begint te piepen als je de stekker er uit wilt trekken. Ook al wisten de deelnemers dat het nep was, iedereen had er toch moeite mee het robotje te 'doden'. Een troostrijke gedachte nietwaar. Stel dat iedereen zelf een dier moest doden om vlees te kunnen eten, en dan geen onbekend dier, nee, een dier dat jou kent, dat je smekend aankijkt, dat jankt en piept... er zouden prompt veel meer veganisten zijn! Maar wat te denken van het omgekeerde: stel je een dier voor dat niet kan lijden, dat niet zielig piept, zou je dat dier dan (voor een 'goed' doel) willen doodmaken? Helaas was ik niet zo kien om het tweetal deze vraag voor te leggen, maar als ik Singer letterlijk neem zou hij hier wel eens doodkalm 'ja' op kunnen zeggen.

Ook al was het mogelijk andere wezens pijnloos te doden, vrij van angst en stress, ik zou het niet willen. Daarbij denk ik aan de vraag die John Cage zich graag stelde bij het beoordelen van muziek: 'Zou ik in zo'n wereld willen leven?' Nee dus! De vraag die Bentham zich stelde: 'Kunnen zij lijden?' gaat al uit van een wens tot ingrijpen, tot belemmeren, tot toe-eigenen. Waarom zouden we dat doen? Waarom zou ik dat willen? Ik wil juist vrijheid voor allen. Zo mogelijk ook planten, zeeën en bergen. Ook al zullen er strikt gezien altijd dilemma's blijven bestaan, het anarchistische streven naar zo min mogelijk belemmering en zoveel mogelijk vrijheid zal altijd overeind kunnen blijven.

Aan het eind van de schitterende Monty Pythonfilm *The life of Brian* wordt er door een meute gekruizigden een liedje gezongen met de moraal: 'De dood is niks: je begint met niks, en je eindigt weer zoals je begon: met niks. Je hebt dus niets gewonnen, maar ook niets verloren.' Een gedachte die me doet denken aan ideeën van verstandige oude grieken zoals Epicurus, en de stoïcijnen die ook bekend staan om hun onverschrokkenheid en hoge graad van onthechting.

"Het verschrikkelijkste kwaad dat er is, de dood, raakt ons in het geheel niet, aangezien de dood er niet is zolang wij bestaan en wij niet zodra de dood komt."[15]

Als de dood helemaal niets ergs is, waarom zouden we ons dan druk maken om het doden van dieren, ja, zelfs om het doden van mensen? Opmerkelijk genoeg trekken noch de Epicuristen noch de oude stoïcijnen die conclusie, evenmin als allerlei andere nuchter redenerende mensen. Als er niets tegen het verschijnsel 'dood' is (er is in elk geval niets tegen te doen, en het is de toe-

stand waarin we allemaal terecht zullen komen, zonder dat zelf mee te maken) wil dat nog niet zeggen dat het allemaal niet uitmaakt. Want elk levend wezen wil graag leven, zolang dat leven niet ondraaglijk is. Daarbij gaat het om leven in de meest brede zin: leven in alle vrijheid, zodat er niet alleen niet of weinig geleden wordt maar ook met volle teugen genoten kan worden.

Ook Voltairine de Cleyre (1866-1912) hield niet van dieren doodmaken. Kleine beestjes liet ze zoveel mogelijk met rust, ze mochten vrijuit rondlopen in haar huis, werden ze wat al te lastig dan werden ze buiten gezet. Die irritant zoemende mug die mijn nachtrust verstoort doordat ze me probeert te steken zal ik, als ik niet kortzichtig en boos ben, behoedzaam vangen in een glaasje en buiten vrijlaten.

NOTEN

(1) Uit *Leven*, het blad van de Nederlandse Vegetariërsbond, maart/april 2002. - (2) Peter Singer, *Dierenbevrijding*, Breda 1994. - (3) Barbara Noske, *Mens en dier, vriend of vijand?* Amsterdam 1988. - (4) H.Verhoog, 'Het dier als meetlat, dierproeven en proefdieren.' Uit: *Dier of Ding, Objectivering van dieren* door M.B.H. Visser en F.J. Grommers, Wageningen 1988. - (5) J.M. Coetzee, *Dierenleven*, Amsterdam 2001. - (6) zie noot 2. - (7) zie noot 2. - (8) F.H. van den Brink, *Zoogdierengids*, Amsterdam/Brussel 1978. - (9) Jane Goodhall, *Oog in oog met chimpansees. 30 jaar in het oerwoud van Gombe*, Amsterdam 1991. - (10) zie noot 5. - (11) Gegevens van de Nederlandse Vereniging voor Veganisme. - (12) Dirk Boon, 'Het gedachtegoed van Boon in korte stellingen', pamflet gebruikt bij het debat over een eventuele 'Universele Verklaring voor de Rechten van Levende Wezens', Studium Generale, Utrecht, 1 november 2000. - (13) *Utrechts Nieuwsblad* 27 maart 1999. - (14) Deels uit: Titus Rivas, 'Doden dieren alleen om te overleven?' *Gezond Idee!* (blad van de NVV) nr. 55, herfst 2002. - (15) Epicurus, *Over het geluk*, vertaling Hans Warren en Mario Molengraaf, Amsterdam 1995.

DURRUTI
vervolg van pag. 27

NOTEN

(1) Dit gedeelte van het boek bestaat voornamelijk uit delen van interviews. In de Spaanse tekst worden bij de noten alleen de namen van enkele sprekers weergegeven. Ik heb voor nieuwsgierige lezertjes de boeken opgezocht die door deze sprekers geschreven zijn en door de schrijver genoemd worden in zijn bibliografie. (HW) - Ariel, *Cómo murió Durruti.* (Uitg. CNT, Toulouse 1946) - (2) Cipriano Mera, *Guerra, exilio y cárcel de un anarcosindicalista.* Uitg. Ruedo Ibérico, Parijs 1975. - (3) Ariel, *Cómo murió Durruti.* - (4) Ricardo Sanz, *El Sindicalismo y la Política.* Uitg. eigen beheer auteur, Toulouse 1967. - (5) Ariel, *Cómo murió Durruti.* - (6) Ricardo Sanz, *El Sindicalismo y la Política.* Z. p. z.j. - (7) E. H. Kaminsky *Ceux de Barcelone* Uitg. Denoel, Parijs 1937. Duitse vertaling 1986 (edition Travia, Berlijn) - (8) Martínez Bande *La marcha sobre Madrid* Uitg. San Martin, Madrid 1968. - 9. *CNT*, brochure van 20 november 1936. - (10) *La Noche,* een avondkrant van Barcelona, publiceerde op 24 november 1936 de brief die Durruti aan Liberto Callejas had gestuurd.

ANARCHISTEN EN DE LAATSTE EER

Karl Max Kreuger: een begrafenis in zelfbeheer

Yolanda Winkelhuyzen en Arie Hazekamp

1

De dood is onlosmakelijk met het leven verbonden. Toch lijkt de mens in onze westerse cultuur er maar moeilijk grip op te kunnen krijgen. Vaak wordt over de dood besmuikt gedaan of wordt hij weggestopt. Het verdriet is kennelijk moeilijk te hanteren en rituelen die richting zouden kunnen geven, zijn verloren gegaan. Professionals worden ingehuurd om de zaak af te handelen. We zijn immers verzekerd.
Dat de mens onsterfelijk is dankzij de herinneringen van hen die nog leven, hoort bij ons gedachtengoed. De anarchistische beweging in Nederland kent een rijke historie waarin de herinnering aan bepaalde geestverwanten levend wordt gehouden. Een van de tot de verbeelding sprekende figuren was Karl Max Kreuger uit Den Haag. In maart 1999 kregen we onverwacht te horen dat Karl dood in zijn huis was gevonden (zie De AS *125). Nu, bijna vier jaar later, is zijn heengaan een verhaal geworden over een bijzonder mens waar op een bijzondere manier afscheid van kon worden genomen. Op gepaste wijze afscheid nemen van een dierbare is een bijzonder moeilijk proces waarin emoties niet kunnen voorkomen dat er ook gehandeld moet worden. Lijkt de tijd enerzijds even stil te staan omdat het leven nooit meer zal zijn als daarvoor, anderzijds raast de tijd voorbij. Binnen vijf dagen heeft er een hele ceremonie rondom de dode plaats gevonden.*

2

Karl Kreuger was sinds de jaren zestig actief in de anarchistische beweging. De gedaante waarin de meeste mensen hem kenden was die van boekhandelaar. Dit deed hij echter op volstrekt eigen wijze, niet op commerciële basis, want winst maken daar ging het hem niet om. Zelden hebben we een persoon gezien die er zo'n sobere levensstijl op nahield. Karl bracht zijn boeken aan de mens vanwege zijn anarchistische idealen. Velen van ons heeft hij aan boeken, brochures en artikelen geholpen. Persoonlijk langs gebracht, speciaal voor je meegenomen of per post opgestuurd in een envelop die al vaker was gebruikt. Dat scheelde porto! Uiteraard deed hij dat om je aan het denken te houden en met je in gesprek te blijven of uit aardigheid.
Karl was ook de internationale secretaris. Hij correspondeerde met de hele wereld. Hij las alle bladen waar hij zijn hand op wist te leggen en schreef vervolgens brieven naar adressen die hierin gepubliceerd werden. Zodoende verkreeg hij veel onbekend materiaal uit oorden waarvan je niet vermoedde dat er anarchisten zouden leven. Zijn contacten waren reuze handig voor de organisaties waarin hij werkzaam was en de bladen waarbij hij betrokken was.
Karl zou je ook als verteller kunnen zien. Hij trok de wereld in, bezocht niet alleen de mensen waar hij mee correspondeerde of die hij uit de beweging kende, maar praatte tegen iedereen die hij op zijn pad ontmoette. En altijd

kwam hij terug bij dat ene, het anarchisme. Op vergaderingen en in discussies wilde hij altijd de andere zijde belichten en erbij betrekken. Dacht je eindelijk iets besloten te hebben, dan zette hij iedereen aan het twijfelen of bracht menigeen tot wanhoop. Kiezen was voor Karl een lastige materie. Maar door zijn jarenlange inzet en betrokkenheid bij de anarchistische beweging kende hij veel mensen en veel mensen kenden Karl.

3

De dood en alles wat daar bij komt kijken, valt niet of moeilijk te sturen. Er zijn veel elementen waar rekening mee moet worden gehouden. Allereerst gaat het erom, wie bepaalt wat er gebeurt en hoe dat zal verlopen. Gewoonlijk is het de familie van de overledene die de gang van zaken dicteert. Indien de relatie tussen familie en vrienden harmonieus is, dan zullen ook vrienden hun bijdrage aan het afscheid kunnen leveren, en wel zoals zij dat wensen. Je zou kunnen zeggen dat het aan te bevelen is dat zowel vrienden als familie gezamenlijk de juiste manier moeten vinden om afscheid te nemen van een dierbare naaste. Daarbij uiteraard rekening houdend met de wensen van en in de geest van de overledene.

De ervaring leert dat hier reeds de schoen wringt. Ouders (maar ook kinderen) hebben nogal eens de neiging hun opvattingen en hun beeld centraal te stellen waarbij de wensen van de overledene en de betrokkenheid van vrienden genegeerd worden.

De dood van Karl Max Kreuger kwam onverwachts. Een goede vriend was argwanend geworden, nadat hij een aantal dagen niet was gesignaleerd. Karl woonde immers alleen. Deze vriend had een huissleutel en vond hem op zijn bed. Vredig ingeslapen op zijn zij met een bakje yoghurt naast zich. De doodsoorzaak kon ondanks onderzoek officieel niet vastgesteld worden. Het meest waarschijnlijk is dat het een acute aanval van suikerziekte is geweest, gezien de klachten die hij her en der kenbaar had gemaakt.

De vriend in kwestie sloeg alarm en informeerde andere vrienden van Karl. Binnen enkele uren was duidelijk dat wij als vrienden van Karl de verantwoordelijkheid voor zijn uitvaart op ons zouden nemen. Daarbij speelde dat wij slechte ervaringen hadden opgedaan en voorbeelden te over hadden hoe het niet moest. We wisten dat Karl een slechte verhouding met zijn ouders had en deze bleken vervolgens niet bij machte enige rol van betekenis te spelen. Wij zagen hier een mogelijkheid ons verdriet te verwerken door afscheid te nemen van een geestverwant op een manier die recht deed aan onze opvattingen en die van Karl. Kortom, een afscheid in zelfbeheer waarbij er ruimte voor alle betrokkenen is en er gesproken kon worden van een collectief proces.

4

De volgende kwestie die bij een uitvaart aan de orde is, heet de begrafenisondernemer. In Nederland kun je wettelijk gezien niet om een begrafenisondernemer heen. Gelukkig is in de jaren negentig de regelgeving dusdanig versoepeld dat er veel meer is toegestaan dan voorheen. We vonden er een in het telefoonboek. Het eerste dat wij wilden weten was voor welke geloofs- en levensovertuiging de ondernemer in kwestie uitvaarten verzorgde. "Alle", luidde het antwoord. "Nou, de onze is een anarchistische, wat inhoudt dat wij zoveel

mogelijk alles zelf willen organiseren." Dat vond de ondernemer wel spannend. Het bleek een leuke, jonge vent te zijn die ons welwillend ter zijde heeft gestaan. In klein comité werd met hem overleg gevoerd en kregen we inzicht in onze mogelijkheden. De begrafenisondernemer verzorgde het vervoer van Karl (van het ziekenhuis naar het kraakpand de Blauwe Aanslag), de kist, en het crematorium. Bekend was dat Karl gecremeerd wilde worden, overigens een oude gewoonte in de beweging.

5

Om direct betrokkenen de gelegenheid te bieden om in de uitvaart te kunnen participeren hielden we een algemene vergadering in de Blauwe Aanslag te Den Haag. Veel grote en kleine zaken werden hier door de twintig aanwezigen besproken, waarbij we veel steun aan elkaar hadden. Een belangrijke kwestie was dat de hele wereld natuurlijk moest weten dat Karl overleden was. Alle aanwezigen waren het er over eens dat de uitvaart een landelijke bijeenkomst moest worden, gezien de activiteiten van Karl. De Vrije Bond (Utrecht) verzorgde de tekst voor de rouwadvertentie en de rouwkaart, en regelde ook de plaatsing van de advertentie.

De overige werkzaamheden vonden noodgedwongen in Den Haag plaats. Het verzamelen van adressen uit de talloze agenda's van Karl vergde een dag. Een mooie en passende portretfoto in zijn immense fotoverzameling was evenwel snel gevonden. Drukkerij Adelante drukte vervolgens een prachtige rouwkaart met op de voorkant deze foto en binnenin het gedicht dat ook als overlijdensadvertentie voor de krant gebruikt is.

Een belangrijke vraag op de vergadering betrof de kwestie hoe de dag waarop Karl gecremeerd zou worden, moest verlopen. Aangezien hij niet van auto's hield, kon van vervoer met een lijkwagen uiteraard geen sprake zijn. Vandaar dat het idee van vervoer met een bakfiets weldra unaniem instemming verkreeg. Dat de dag van de uitvaart in de Blauwe Aanslag zou starten en dat het lichaam van Karl naar dit kraakpand zou worden overgebracht, leek eveneens een logische keus. Vervolgens werd besloten dat iedereen zou worden gevraagd om zoveel mogelijk op de fiets te komen. De bus van Theaterstraat zou de ouderen en anderen kunnen vervoeren voor wie het fietsen geen optie was. Zodoende werd de uitvaart van Karl een bijzondere fietstocht die door een flink deel van Den Haag zou voeren met voorop Karl zelf in zijn kist op een bakfiets. De crematie zou namelijk plaatsvinden in Ockenburg, vlakbij Kijkduin. Dat bood gelegenheid om na de crematie bij de zee, een geliefde plek van Karl, uit te waaien, te bezinnen en na te praten.

6

Nadat de grote lijnen op deze vergadering waren uitgezet, stonden de dagen voor de crematie van Karl in het teken van de uitwerking. Duizend zaken moesten geregeld worden. Het uitzoeken van de kleren waarin Karl verast zou worden, was emotioneel het meest akelige karwei. Sowieso gaf het betreden van zijn huis een beklemmend gevoel. Hartverwarmend was echter de groeiende medewerking aan de uitvaart van de hele Haagse scene. De bakfiets van de Blauwe Aanslag moest opgeknapt worden. Stel je voor dat Karl door een mankement eraf zou lazeren. Vandaar dat er ook een tweede bakfiets

in gereedheid werd gebracht. Bestuurders voor deze zware klus meldden zich spontaan. Er werden zwarte anarchistenvlaggetjes voor de fietsen gemaakt.
Van de diensten van het crematorium wensten we zo min mogelijk gebruik te maken. We plaatsten onze eigen 'koffietafel' op het nabij gelegen parkeerterrein. Even alles laten bezinken en elkaar troosten...
De vele kinderen werden evenmin vergeten. Om hen een plek te geven in deze bijzondere gebeurtenis werd besloten dat zij de blanco kist van Karl met teksten en tekeningen mochten verluchten. Stiften kopen dus! Om de aanwezigheid van Karl tastbaar te maken werd zijn vouwfiets en zijn rugzak vol met representatieve boeken naar de Blauwe Aanslag overgebracht.
Ondertussen vonden talloze telefoontjes plaats, waaronder een aantal heel vervelende met de moeder van Karl. Deze namen we maar voor lief. Het meest bizarre verzoek kwam evenwel van TV West, de regionale zender, die lucht hadden gekregen van het bijzondere karakter van de uitvaart en daar een uitzending aan wilde wijden. In de geest van Karl wezen we dit echter resoluut af. Aan publiciteit hadden we nu even geen behoefte, hoewel voor het actieblad *Ravage* uiteraard wel meteen een herdenkingsartikel werd geschreven. Iedereen die de behoefte kenbaar maakte om op de crematie het woord te voeren, werd op de sprekerslijst geplaatst.
Een heikel punt vormde de eventuele begeleiding door de politie. Het besef drong gaandeweg door dat er de nodige drukke verkeerspunten gekruist moesten worden en dat het voor onze veiligheid en een waardige gang van zaken toch erg bevorderlijk was dat dit zonder problemen zou verlopen. Aldus werd er overleg gevoerd met agenten waar in geval van demonstraties wel vaker contact mee was geweest, hetgeen positief verliep.

7

De dag waarop Karl is gecremeerd verliep volledig naar wens. Zelden hebben wij een anarchistische bijeenkomst meegemaakt waar de verbondenheid met elkaar zo sterk merkbaar en voelbaar was als die dag. Zo'n driehonderd mensen verzamelden zich in alle vroegte in de Blauwe Aanslag. Daar stond vanaf 8.00 uur 's ochtends de hele keukenploeg van Water en Brood paraat die de ganse dag hard heeft moeten werken om talloze dorstige kelen te lessen en hongerige magen te vullen.
Temidden van het emotionele weerzien van alle vrienden, geestverwanten en bekenden meldde zich opeens een verslaggever van de *Haagsche Courant*. Nadat duidelijk was geworden hoe dit had kunnen plaatsvinden, werd de welwillende journalist te woord gestaan. Zodoende werd Karl daags na zijn crematie voorpagina nieuws.
De kinderen namen hun taak ernstig. In een mum van tijd was de kist van Karl een bont en kleurig geheel geworden, voorzien van lieve woorden en prachtige tekeningen. Het formeren van de stoet nam enige tijd in beslag, want we zijn langzaam als we met velen zijn. Voorop de bakfiets, gevolgd door een lange rij fietsers met aan het eind de bus. De politie bewaarde een gepaste afstand en zorgde voor een soepele voortgang van de stoet bij drukke verkeerspunten. Onderweg veel bekijks maar wel een respectvolle bejegening.
De grote zaal in Ockenburg bleek te klein om alle aanwezigen een zitplaats

te kunnen bieden. De zeven sprekers waarvan er een zich ter plekke spontaan meldde, belichtten verschillende hoedanigheden en periodes van Karl zonder dat er sprake was van herhalingen. Iedereen zette zijn of haar beste beentje voor en dat leverde mooie verhalen op over de man die met iedereen een band had en met niemand in het bijzonder.

Na afloop was er buiten een goed verzorgde catering. Een groep trok naar het strand, anderen keerden terug naar de Blauwe Aanslag waar het de rest van de dag een drukte van belang bleef.

8

Met de crematie van Karl hield de zorg voor hem echter niet op. Naast de afhandeling van allerlei zakelijke beslommeringen, moest zijn huurhuis ontruimd en zijn nalatenschap behartigd worden. Vooral het 'leeghalen' van zijn huis was een zwaar emotioneel gebeuren waar niet alle aanwezigen ter plekke of naderhand tegen bestand bleken. Het gaf het gevoel alsof je het leven van iemand aan het slopen bent.

Bruikbaar huisraad en geschikte huishoudelijke spullen waren bestemd voor Emmaus. Het meest zorgvuldig moest uiteraard met zijn archief omgegaan worden. Besloten was dat zijn immense bladencollectie en persoonlijke correspondentie voor het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in gereedheid moesten worden gebracht. Zijn omvangrijke boekenverzameling werd bestemd voor het anarchistisch archief in Appelscha. Het weghalen van de vele tientallen dozen uit het huis van Karl was een heel karwei, het sorteren daarna kostte ettelijke dagen.

De correspondentie met het buitenland vergde naderhand ook de nodige tijd en leverde behalve ontroerende brieven ook de toezending op van bladen waarin Karl werd herdacht. Dit gebeurde tot in Turks Koerdistan toe!

Afgelopen zomer vond het transport van zijn boeken naar Appelscha plaats. Wat thans rest, is het verstrooien van zijn as in de zee. Het is de bedoeling dat dit op een gegeven moment gaat gebeuren, maar wanneer weten we nog niet. Misschien in maart 2004, wanneer het vijf jaar geleden is dat Karl overleed.

DE TAFELDANS EN HET SOCIALISME

Spiritisme en anti-spiritisme ter linkerzijde

André de Raaij

Het klinkt ongelooflijk, maar nog niet zo lang geleden werd de gedachte aan het voortbestaan na de dood als wetenschap gekoesterd - een wetenschap die ook nog eens de zaak van het socialisme diende. Geen geloof, al dan niet gesteund door wensdenken, maar een als weten gepresenteerde waarheid, ondersteund door dansende tafels, geschreven of doorgegeven boodschappen, diepe wijsheden geput uit 'wat de geesten ons vertellen'. Even wonderlijk eigenlijk als het opkomen van deze wetenschap is het stille verdwijnen - het wegzinken van het spiritisme naar enerzijds een variant van godsdienst en anderzijds een bezigheid voor gewone mensen die door de spraakmakende gemeente niet serieus genomen wordt. Nogal wat vooraanstaande Nederlandse anarchisten en socialisten (sociaal-democraten) achtten de wetenschappelijke waarde van het spiritisme boven elke twijfel verheven. De duiding van het fenomeen kan het best door de voor- en tegenstanders zelf gegeven worden.

Dat de voortbestaande overledenen tot de levenden kunnen spreken en dat dit gesprek in een laboratoriumachtige omgeving te organiseren is, is een teken van liberaal vooruitgangsgeloof - een geloof waaraan de diverse socialistische stromingen evenzeer 'leden' (en lijden) als de liberalen. In de tijd van de revoluties in Europa, voorjaar 1848, en de verschijning van het Communistisch Manifest ('Er waart een spook door Europa') ontdekken de zusjes Fox in Hydesville, New York dat er systeem zit in de klopsignalen in hun huis. Het klopgeluid blijkt antwoord te kunnen geven, en zegt marskramer Charles B. Rosma te zijn, vermoord door de vorige bewoner van het huis, John Bell. Deze ontkent de beschuldiging van gene zijde, maar onder de kelder van het huis worden wel resten van een mens ontdekt.

Was het Rosma? Bell emigreert maar, om er van af te zijn. De zusjes Fox daarentegen hebben hun beroep gevonden in het leven: medium. Waar zij komen begint het geklop en weten zij antwoorden te krijgen van de zich manifesterende intelligenties. Als een van hen later zegt dat het geklop door henzelf (ze zijn nogal knokig, zeggen de kronieken) werd uitgevoerd en dat ze de boel in de maling hebben genomen, is het te laat - de bekentenis wordt trouwens herroepen. De geestenwereld zoekt contact, en contact zal er zijn.

Dat de zusjes, eenmaal kermisattractie geworden voor willige intellectuelen, de wereld die bedrogen wil worden inderdaad bedrogen hebben, lijkt mij voor de hand te liggen. Het vergt wel erg veel behoefte tot bedrog om als kind in het ouderlijk huis al met het neppen begonnen te zijn, op je negende respectievelijk twaalfde, toen die 31ste maart 1848 - maar misschien is dit naief vertrouwen in kinderen. Tenslotte is Arthur Conan Doyle gefopt met zijn uitgeknipte elfjes, of heeft hij ons willen doen geloven dat ze echt waren - en misschien dacht hij het wel echt, al is dit bijna niet te geloven. Maar de meis-

jes die hem, en met hem menige goedgelovige, ertussen namen hebben van hun ontmoeting met de kinderboekenelfjes geen levensvervulling gemaakt - en een van hen heeft in haar levensavond bekend wat iedereen meteen al kon opmaken uit de foto's.

Laat u niet misleiden door de sceptische toon die hierin doorklinkt. Ik sluit het bestaan van elven en spoken niet a priori uit. Ik heb zelf een keer te veel een deurknop op en neer zien gaan in een huis waarin ik zeker alleen was, om maar iets te noemen (ik verwijs verder naar mijn artikel *Demonologie van de demonologie*).[1] Zeker, een bewegende deurknop is een bewegende deurknop en verder niets, maar om te zeggen dat het een prettige gewaarwording is - nou nee, dus wie er een spook achter wil zien als hij of zij ook zoiets leuks meemaakt zal ik niet als bijgelovige uitlachen. Maar een agnostische houding tegenover of geloof in, ervaring desnoods met spoken, elven en andere - tja, elementalen? - is iets geheel anders dan het geloof dat je met zijn allen bij elkaar gaat zitten en een medium uitnodigt een strijkijzer te laten vliegen of opa uit het hiernamaals te laten spreken.

Toch is dit laatste precies wat er aan de hand was en is met het spiritisme, al dan niet in wetenschappelijke kledij - en dus ook wat er mis mee was en is. Er is nogal wat verschil tussen een ongevraagde en ongewenste confrontatie met wat-niet-kan en een avondje achter het ouijabord, of met omgekeerde glaasjes op tafel. Of met een medium dat ectoplasma laat verschijnen, of fluidum en wat er verder ter dansende tafel kan komen. Om nog even op die deurknop terug te komen: een gebeurtenis die zich aan causale verklaring onttrekt of die ons verstand te boven gaat, zegt vooral iets over menselijk verstand en waarnemingsvermogen, en helemaal niets over een individueel voortbestaan na de dood. Misschien zal die verklaring ooit komen, maar niet via séances. Ik veeg het zweet van mijn voorhoofd na mijn bekentenis: hier bevind ik mij in het gezelschap van de vrijsocialistische voorman Gerhard Rijnders.[2]

Spiritisten voerden als illustratie van het wetenschappelijk gehalte van het geloof een rij namen op van hooggeleerde mannen (vrouwen waren media of gelovigen, niet wetenschapspersonen) die erin geloofden of zich met experimenten bezighielden. Nogal wat natuurkundigen, biologen en andere beta's moesten door hun status het spiritisme status verlenen. Merkwaardig onanarchistisch voert bijvoorbeeld Felix Ortt het gezag aan van deze onderzoekers-tevens-gelovigen. Constandse zegt hier terecht op dat niemand iets ziet in het katholicisme omdat Pasteur katholiek was, of gereformeerd werd omdat Van der Waals dat was - maar deze wetenschapslieden hadden geen wetenschappelijke of experimentele pretenties met hun geloof. Dat gerenommeerde natuurkundig-onderzoekers zich graag lieten foppen in het schemerduister zegt iets over hun geloof of goedgelovigheid, niet iets over de waarde van het spiritisme. De meeste media zijn als bedrieg(st)ers door de mand gevallen in de loop der tijd. Experimentele (natuur)wetenschap symboliseerde de Vooruitgang een eeuw geleden, en het bewijs van het voortbestaan na de dood was dus ook een stap vooruit voor de mensheid (en het zij ten overvloede gezegd: als het kon, zou het voor velen een troost zijn, maar of zo'n bewijs de mensheid vooruit zou helpen is maar

helemaal de vraag - u merkt ook in deze tegenwerping een zeker geloof in vooruitgang op, nietwaar?).
De grootste stap vooruit voor de mensheid was (en is...) de overgang naar het socialisme. Dus heel wat vertegenwoordigers van een vroege generatie socialisten in Nederland, parlementair of anarchistisch, hoorden geheel te goeder trouw in hun geloof de geesten de komende broeder- en zusterschap van de mensheid verkondigen (al dan niet als een algemeen-christelijke eenwording). Zo dichtbij nog en eigenlijk zo onbegrijpelijk - maar dit komt doordat het spiritisme als bewezen wetenschap aangaande het voortbestaan na de dood vervluchtigd is als een mistflard die men voor een spook had kunnen aanzien...

CULTUURGOED

Omdat met terugwerkende kracht socialisme en anarchisme tot atheïstisch verklaard zijn laten we eerst het woord aan een bijna professioneel godloochenaar en 'dus' materialist en 'dus' bestrijder van het spiritisme, Anton Constandse. Gelovige in de vooruitgang was hij zeker wel, maar daarbij kon hij het spiritisme missen. De primitief, de wilde, die zo heel dicht bij het dier staat, gelooft in het onzienlijke en haalt daar zijn 'oorzaken' vandaan.[3] Welnu, de primitief in de beschaafde mens wil maar niet dood, die mens wil helemaal niet dood en bedenkt een individueel voortbestaan. Een (klein)burgerlijk-individualistisch idee, speciaal voor liberale (klein)burgers die de toestand hier en nu willen handhaven zoals hij is. De socialisten van allerlei snit die iets zagen in het spiritisme vielen buiten beeld of noemt hij tactischerwijze niet - of hij schaart hen onder de vijanden van de vooruitgang. De balk in het eigen oog ten aanzien van de zogenaamde wilde zag hij niet - overigens, de spiritistische socialisten zagen de mensheid niet anders: zij hadden de wetenschap achter zich, geen geloof.
Het sterkste argument - naast het bedrog waartoe de spiritist uitnodigt - dat Constandse aanvoert is van filosofische aard. Het spiritisme gold als een weerlegging van het materialisme, en waarmee moest het materialisme weerlegd worden? Dansende tafels, geestenfotografie, ectoplasmata en allerlei andere zeer tastbare of waarneembare zaken: de antimaterialisten ontpopten zich tot materialisten van de platste soort.[4] Geloof in geesten is volstrekt onhoudbaar, en waar geen bedrog in het spel is "hebben wij te doen met gewone verschijnselen als hypnose, suggestie en telepathie."[5] Zeg mij wat u gewoon vindt... Constandse staat als bestrijder heel dicht bij de bestredenen; heel sterk blijkt dit als hij de 'verlichting' van het idool der theosofen, Krishnamurti, aan onanie wijt[6] - de Rein Levenbeweging was ook nog maar net ontbonden.
Rijnders laat zich voorzichtiger uit, maar hij ziet gevaar in het spiritisme. Spiritisme eist geloof, zoals je vroeger in spoken, heksen, duivels en engelen moest geloven.[7] Hiermee ziet hij, wellicht doordat hij het zich wetenschappelijk wanend spiritisme als tijdgenoot beziet, over het hoofd dat een slikken-of-stikken-geloof een nieuw verschijnsel was, ook alweer een gevolg van de vooruitgangsgedachte. Het is mij niet bekend dat men op de brandstapel kon belanden als men niet in spoken of duivels geloofde - en de vervolging van heksen komt juist op in de tijd van de Verlichting, als er wetenschappelijke middelen zijn om hekserij aan te tonen.

Er waren handboeken aan de hand waarvan men heksen kon ontmaskeren, zoals er later séances waren en tafeldansen. Spiritisme en heksenvervolging, het kan misschien niet vaak genoeg gezegd worden, zijn geen terugval of opstand tegen de Rede, maar volle producten hiervan.[8]
Rijnders ziet vier gevaren, verbonden aan het spiritisme: pathologische, psychologische, wetenschappelijke en sociale. Hij weidt echter vooral uit over het eerste, en vindt het een groot geluk dat de eerste proefnemingen met elektriciteit plaatsvond in de eeuw toen de goddelijke en andere dogmatiek alleen nog maar overwegend was voor vrouwen, de kinderen en de grote massa. Uit het laboratorium was God verwijderd; heksen en spoken waren buiten de deur gezet.[9]

Er waren vele, ook of vooral prominente sociaal-democraten en (christen-)anarchisten die het spiritisme zeer toegenegen waren. Zij konden zich op Multatuli beroepen, maar wie deed dat ter linkerzijde niet? Bij Van Eeden lijkt, getuige *Paul's ontwaken,* de wens al heel sterk de vader van het geloof. Bähler vond dat het spiritisme als vanzelfsprekend bij hem als jongere, en dus radicale modern-hervormde dominee hoorde. Niet iedereen volgde hem hierin. Hij is er overigens opvallend terughoudend over in hoeverre hij betrokken was bij 'zittingen', zoals Emants ze noemde.
De bekendste (christen-)anarchistische spiritist is natuurlijk Felix Ortt, die de tafeldansen en andere materiële verschijnselen inpaste in zijn geloof en dus in zijn monistisch filosofisch stelsel. Het dient gezegd dat hij zich op een enkele uitzondering na verre hield van experimenten, en dat hij dus op gezag aannam en geloofde. Nog in een artikel in het *Achtste Jaarboek Anarchisme* in 2001 betreurde ik het dat Ortt zijn filosofie 'vervuilde' met het spiritisme - inmiddels betwijfel ik of zonder het geloof in deze dwaallicht-wetenschap Ortt zijn stelsel ontwikkeld had. In zijn laatste jaren trad hij op als een soort voorganger bij de spiritistenvereniging 'Harmonia', waarbij hij steeds verbanden legde met het christendom en indien toepasselijk met zijn politieke opvattingen - zijn geloof in het voortbestaan was tegen zijn levenseinde in toenemende mate een zekerheid geworden. Voorzover er nog anarchisten voorradig waren in Nederland in de jaren vijftig van de vorige eeuw, waren die zeker geen belijdend spiritist.
Omstreeks deze tijd ligt ook het omslagpunt waarop het spiritisme gezonken cultuurgoed is geworden, dat voor de culturele, wetenschappelijke of politieke elite buiten de orde is - het is goed voor niet of weinig geschoolde 'gewone mensen' - geïmpliceerd is haast dat het vanzelf spreekt dat zij er tussengenomen worden. Merkwaardigerwijze wordt - nu we het over geschoolde mensen hebben - het spiritisme nog wel serieus genomen in kringen van zogenaamde herboren of fundamentalistische christenen; die zien er het oproepen van de duivel in, een ongeveer even groot kwaad als het aanvaarden van de evolutietheorie. Het lijkt mij dat hiermee het zinken van dit cultuurgoed alleen maar verder onderstreept wordt.[10]
Maar ging het speciaal de sociaal-democratische geïnteresseerden niet om de arbeiders, die tot het socialisme geroepen werden via het spiritisme of omgekeerd? De spiritistische interesse van Van Kol en Troelstra was niet bedoeld voor de massa - wonderlijk genoeg zal

deze interesse wel voor de goede contacten tussen christen-anarchisten en Henri van Kols echtgenote Nellie hebben gezorgd, naast haar overgang tot het Leger des Heils. Van een latere generatie is C.H. Ketner, die evenals Ortt als een serieus onderzoeker van het spiritisme uit de tweede hand klinkt, met overigens wel meer kritische zin over allerhande media. Op of over de rand van het curieuze is de Rotterdamse spiritist L. Attema, die er van overtuigd is dat het spiritisme overtuigde strijders voor het socialisme zal werven.[11] Met Rosma, met wie het allemaal begonnen is, waren we nog maar bij een eenvoudige marskramer, maar de geesten werden gaandeweg intelligenter en hadden steeds meer te melden.[12] Christendom, wetenschappelijk vooruitgangsgeloof en spiritisme lopen hier zeer opmerkelijk door elkaar. Jezus voorspelde de komst van de geest der waarheid, met ander woorden het spiritisme.[13] Wat was het uitstorten van de Heilige Geest na veertig dagen (de schrijver bedoelde natuurlijk vijftig) anders dan een goede séance?

Dat wetenschap en socialisme met elkaar vereenzelvigd werden, was niet uniek voor Attema. Aan een dergelijke vier-eenheid van wetenschap, christendom, socialisme en spiritisme heeft echter verder niemand zich gewaagd. Er is verder ook niets meer over te vernemen geweest. Toen het spiritisme de arbeiders eindelijk bereikte was het weer gewoon bijgeloof waarvoor je je neus kunt ophalen. Zou het daarom ook maar steeds niets worden met het socialisme?

NOTEN

(1) André de Raaij, Demonologie van de demonologie, in *Arcade* nr. 5, Ravijn, Amsterdam 1995. Terwijl ik iets aan de voorgaande zin versleutel in de correctiefase begint de wisknop - dolgedraaid? - de gehele tekst op te eten, iets wat ik in bijna vijftien jaar omgang met tekstverwerkers nog nooit gezien heb; wat heet spookachtig in dit ondermaanse? - (2) Gerhard Rijnders, *Het spiritisme en zijn gevaren*. Amsterdam: De Roode Bibliotheek, z.j., p. 13. - (3) A.L. Constandse, *Hedendaags bijgeloof - spiritisme en theosofie*. Den Haag: Albatros, 1929, p. 3 resp. 10. - (4) idem, p. 7. - (5) idem, p. 32. - (6) idem, p. 21. - (7) Rijnders, o.c., p. 12. - (8) Een alleraardigste aanval op het 'materialistische' vooruitgangsgeloof is Chestertons *Orthodoxie*, een van de bronnen van het christen-anarchisme van Peter Maurin. Natuurlijk ziet Chesterton de balken in de ogen van de roomse kerk niet, maar hij bestrijdt scherpzinnig en geestig het apriorigeloof van de materialist, die nog geen kabouter zou (willen) zien als hij er een tegenkwam. - (9) Rijnders, o.c., p. 26. Dat Rijnders een historisch-onjuist beeld had van de rol van de godsdienst, is niet zo bijzonder. Zijn minachting voor het overgrote deel van de mensheid mag echter beslist schokkend heten, zelfs als je deze in haar 'eigen tijd' wilt zien. - (10) Het zou mij ontgaan zijn hoe in deze kringen indirect aan spiritisme geloof wordt, als er niet een advertentie had gestaan over 'geloof en geesten' in *Trouw*, voor een boek (in 2001 verschenen bij Kok, Kampen) getiteld *Niet te geloven?!* Bijna beroepshalve geïnteresseerd in het onderwerp kon ik mij bekocht voelen en tegelijk een onbekende en inderdaad duistere wereld zien opengaan - die van chirurgen en hoofden van academische ziekenhuizen die Darwin en omgekeerde glaasjes des duivels achten - alleen bidden tot Jezus helpt. - (11) L. Attema, *Niet handen af maar handen op - socialisme en spiritisme, met een handleiding voor spiritistisch onderzoek*. Rotterdam: Boekhandel 'Spiritisme', 1914, p. 9. Overigens heb ik de vermelde handleiding niet uit de tekst kunnen opmaken. - (12) Attema, o.c., p. 14. - (13) idem, p. 19.

IS ER ANARCHISME NA DE DOOD?

Wandelen langs graven van anarchisten en andere revolutionairen in Parijs

Martin Smit*

1

Wie graven bezoekt van (prominente) anarchisten, treft graven en grafmonumenten aan in allerlei varianten. Dat loopt uiteen van een simpele steen zonder opsmuk tot protserige monumenten al dan niet met borstbeeld van de overledene, die meer lijken opgericht ten behoeve van hen die herinneren, dan aan de overledene zelf.
Op het graf van Klaas Blaauw (1901-1924) in Wijnjewoude staat een eenvoudige ruwe steen met een naar de zon opkijkende man, maar vermeldt tegelijkertijd dat het graf is opgericht door de kameraden. Het katholiek ogende monument voor de martelaren van Chicago op Waldheim Cemetery; de eenvoudige grafsteen van Emma Goldman daar niet ver vandaan; het monument op de camping Tot Vrijheidsbezinning in Appelscha met de (verdwenen) as van Jo de Haas; het graf van Durruti gelegen tussen dat van zijn kameraad Ascaso en Francisco Ferrer op de heuvel met uitzicht over Barcelona: het zijn voorbeelden waarvan niet altijd even duidelijk is met welke intentie het grafmonument is opgericht. Als laatste rustplaats voor de overledene zeker, maar hoever gaat de functie van het graf als eerbetoon? Is rekening gehouden met de wensen van de overledene? Is het een herdenkingsplek of een soort bedevaartsplaats voor geestverwanten, waar zonodig de gezamelijke strijd nog eens wordt bevestigd door het aanheffen van strijdliederen?

2

Als je bij een graf staat verkeer je even in de nabijheid van een overledene, ook al heb je deze niet persoonlijk gekend. Je kunt herinneringen ophalen aan diens leven en daden, of de verbondenheid met de overledene bevestigen of versterken. Daarnaast, zo blijkt, is het bezoeken van dit soort graven een leerzame en prettige wijze van tijdsbesteding.

In Europa is Parijs de stad waar zich in de geschiedenis de meeste revoluties en revolutionaire situaties hebben voorgedaan. Frankrijk en met name Parijs bood voor anarchisten en socialisten mogelijk niet alleen een revolutionair potentieel, het is ook altijd een toevluchtsoord geweest voor velen die hun eigen land moesten ontvluchten. Veel Poolse bannelingen, Russische revolutionairen die gevlucht waren voor het tsaristische regiem, maar ook Spanjaar-

---

* De foto's bij dit artikel zijn gemaakt door de schrijver. Deze bereidt de publicatie voor van een gids over graven van anarchisten en andere revolutionairen in Europa. Gegevens hiervoor - of foto's - waarover lezers van De AS mogelijk beschikken, worden zeer op prijs gesteld. Mail naar martinpsmit@wanadoo.nl of schrijf naar De AS.
Op de foto's bij dit artikel zijn de laatste rustplaatsen afgebeeld van achtereenvolgens Louise Michel, Jules Vallès, Nestor Machno, gefusilleerde communards (Mur des Fédérés) en Pierre-Joseph Proudhon.

den en enkele Nederlanders (bijvoorbeeld Alexander Cohen maar ook de onbekende Rotterdamse anarchist Peter Honig in 1890) verbleven voor korte of langere tijd in Parijs. Voor menigeen werd Parijs zo ook de laatste rustplaats.
Het is dan ook niet verwonderlijk dat op de diverse begraafplaatsen in Parijs de revolutionaire geschiedenis van de stad en die van haar (tijdelijke) inwoners is terug te vinden. De graven en monumenten zijn niet zomaar een illustratie van die geschiedenis, maar zijn vooral de laatste zichtbare en tastbare sporen van die geschiedenis.
In reisgiden voor Parijs zijn gegevens

over graven van anarchisten en revolutionairen niet of nauwelijks te vinden. Daarom deze korte reiswijzer. Het is verder aan de bezoeker of deze zich bij een graf wenst over te geven aan een korte mijmering, een bescheiden eerbetoon of aan ondubbelzinnige adoratie. Of simpelweg het grafmonument in ogenschouw te nemen, een oordeel te vellen en de wandeling te vervolgen.

3

Ten westen van de périphérique, in de buitenwijk Levallois-Perret op de gelijknamige begraafplaats aan de oever van de Seine, bevindt zich het graf van Louise Michel (1830-1905). Oorspronkelijk was Louise Michel onderwijzeres en bekommerde zich om het lot van Parijse straatkinderen, ze gaf ze onderwijs en zorgde voor onderdak. Tijdens de Commune van Parijs (1871) vocht ze op de barricaden en was ze actief in de *Union des Femmes,* die tot doel had Parijs te verdedigen en de gewonden te verzorgen. Voor haar rol tijdens de Commune werd ze in 1873 tot levenslange verbanning veroordeeld en gedeporteerd naar Nieuw Caledonië. Na een algehele amnestie voor communards in 1880 keerde ze naar Parijs terug. In de jaren daarna werd ze overtuigd anarchiste. Tot het eind van haar leven bleef ze actief in de arbeiders- en vrouwenstrijd.
Ze overleed in 1905 in Marseille en werd daar begraven. Enige weken later werd ze in Parijs herbegraven. Naar schatting honderdduizend mensen volgden haar kist op de tocht van het Gare du Lyon naar het Cimetière Levallois-Perret. In 1946 werd haar graf verplaatst naar de huidige plek aan het 'Rond-point des Victimes du Devoir', halverwege het centrale middenpad vanaf de ingang. 'Louise Michel, l'Heroique combattant de la Commune de Paris', is op haar grijsmarmeren tombe gebeiteld, gevolgd door haar woorden:
'Salut au reveil du peuple
et a ceux qui en tombant
ont ouvert si grandes
les portes de l'Avenir'
Ondanks de ernst van de zaak kijkt haar borstbeeld je vriendelijk glimlachend aan.

4

De begraafplaats Père Lachaise is één van de toeristische trekpleisters van Parijs. Het zijn vooral de graven van Jim Morrison, Yves Montand, Simone Signoret, Edith Piaf en tientallen andere coryfeeën uit de muziek-, film- en literatuurgeschiedenis waar de toeristische belangstelling naar uitgaat. Die publieke belangstelling geldt niet de graven van revolutionairen op deze begraafplaats. Bij verschillende bezoeken aan Père Lachaise, heb ik bij de graven van bijvoorbeeld Jules Vallès, Nestor Machno of aan de Mur des Fédérés - het monument voor gevallen communards-nooit andere bezoekers aangetroffen. Maar ik ken ook kameraden die als ze in Parijs zijn, altijd een bezoek aan de Mur des Fédérés brengen.
Jules Vallès (1832-1885) was journalist en uitgever van de revolutionaire krant *Le Cri du Peuple.* Namens het 15de arrondissement werd hij in maart 1871 gekozen in de raad van de Commune van Parijs. In de aanloop tot en tijdens de Commune had hij een vooraanstaande rol. Hij was één van de verdedigers van de laatste barricades in Belleville. Na de Bloedige Week in mei 1871 slaagde hij er in naar Londen te vluchten en keerde pas in 1880 naar Parijs terug. Zijn jeugdherinneringen en zijn ervaringen in de Commune beschreef hij in

zijn Jacques Vingtras-trilogie, in het Nederlands verschenen als *Kind, Jongeman* en *Opstandeling*. Zijn graf bevindt zich in division 66, halverwege de avenue des Peupliers (paden op Père Lachaise heten avenues), even naar rechts een paadje op en dan meteen naar links.

Op de graftombe is een borstbeeld van Vallès geplaatst, een stoere kop met ruige baard en strijdbare blik. Vallès kijkt over de bezoeker heen de verte in, alsof daar de revolutie gloort. 'Vive la Com-

mune', heeft iemand met stift op een nabijgelegen graf geschreven. Toch een teken dat het graf nog wel wordt bezocht. Soms liggen er ook verwelkte bloemen. Op het graf staat een uitspraak van Vallès: *Ce qu'ils appelent mon talent n'est fait que de ma conviction.*

Volledig verscholen achter enkele bomen ligt langs de av. Carette, in div. 91, het graf van Louis-Auguste Blanqui (1805-1881). Blanqui nam deel aan de revoluties van 1830 en 1848 en bracht meer dan zesendertig jaar van zijn leven in gevangenissen door. Via een verbond van geheime genootschappen trachtte hij te komen tot de vestiging van een soort staatssocialisme. Weliswaar werd hij gekozen tot afgevaardigde in de Commune, maar omdat hij reeds van te voren door de republikeinse autoriteiten was gearresteerd, speelde hij tijdens de Commune geen rol van betekenis. Zijn ideeën echter waren wel degelijk van invloed op de wijze waarop men de Commune in de praktijk trachtte vorm te geven. Het graf van Blanqui mag gerust een praalgraf genoemd worden: levensgroot in groen graniet gehouwen ligt een stervende Blanqui op de tombe.

Niet ver van Blanqui bevindt zich het columbarium. Dit is het vierkante gebouw rondom het crematorium waarin achter metalen platen of marmeren plavuizen duizenden urnen met as een plaats hebben gekregen. Nummer 6686 herbergt de resten van Nestor Machno (1889-1934), achter een koperen plaat met zijn beeltenis en naam. Na een glorieuze periode als leider van een boerenleger dat de Witten uit de Oekraïne verdreef en ten strijde trok tegen het Rode Leger van Trotski, moest Machno vluchten en belandde hij in Parijs. Hij leidde daar een armoedig bestaan, mede door zijn alcoholisme en de tuberculose waaraan hij leed. Anton Constandse organiseerde in Nederland meerdere inzamelingsacties voor Machno en mede dankzij de giften van Nederlandse anarchisten kon Nestor Machno zich in zijn laatste jaren op de been houden.

Bij het graf van Oscar Wilde is altijd bezoek. Op het stoepje voor zijn graf treft men vaak groepjes mensen aan, er worden briefjes op het graf achtergelaten en er wordt druk gefotografeerd. De Iers-Engelse schrijver Oscar Wilde (1854-1900) zei over zichzelf: "I think I am rather more than a Socialist. I am something of an Anarchist, I believe." Zijn *The Soul of Man Under Socialism,* waarin hij betoogde dat het socialisme niet een doel op zich was, maar een middel om te komen tot volledige ontplooiing van de mens, had grote invloed op revolutionairen aan het einde van de negentiende eeuw. Emma Goldman publiceerde het in *Mother Earth* en George Woodcock beschreef het later als *'the most ambitious contribution to literary anarchism.'* Het grafmonument van Wilde, gemaakt door de beeldhouwer Jacob Epstein, heeft de status van beschermd monument en mag zelfs niet aangeraakt worden. Het is te vinden in div. 89, langs de av. Carette.

5

Bij de Parijse bevolking groeide tijdens de Frans-Duitse oorlog van 1870/1871, de al jaren sudderende ontevredenheid met het keizerlijke bewind van Napoléon III. Uit patriottische kringen klonk steeds vaker de roep om een terugkeer naar de Franse republiek. In het najaar van 1870 leed het Franse leger meerdere nederlagen en de Duitse legers slaagden er in Parijs te omsingelen. Nadat de keizer door de Duitsers was gevan-

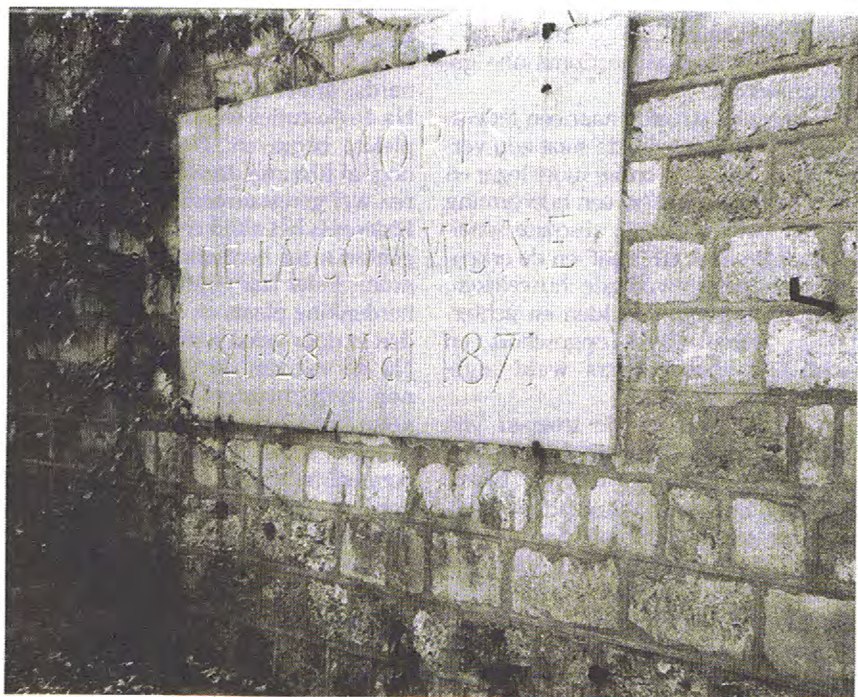
gen genomen en noodgedwongen moest aftreden, vluchtte de Franse regering van Parijs naar Versailles. De burgerij in Parijs voelde zich daardoor verraden. In september 1870 vonden onder invloed van revolutionair gezinden de eerste demonstraties plaats die pleitten voor een vrije, onafhankelijke Commune van Parijs. Door de toenemende hongersnood werd de onvrede nog eens aangewakkerd. Frankrijk capituleerde definitief op 27 januari 1871.

De burgerlijke beweging in Parijs had liever gezien dat de strijd tegen de Duitsers was voortgezet in plaats van deze vernedering te moeten meemaken. Men was het volstrekt oneens met de regelingen die de Franse regering na de capitulatie trof met Bismarck, zoals het afstaan van de Elzas en Lotharingen. In het ontstane machtsvacuüm in de weken na 27 januari 1871 zagen revolutionaire groepen een mogelijkheid hun idealen dichterbij te brengen. Intussen was met instemming van de Duitsers de conservatief Adolphe Thiers, ooit premier van 1836 tot 1840, benoemd tot regeringsleider van de Franse republiek. Op 18 maart 1871 probeerden de troepen van Thiers met een militaire operatie Parijs in te nemen. Troepen van de Nationale Garde op Montmartre weigerden echter onder druk van de bevolking de aldaar verzamelde kanonnen te overhandigen. Vanaf dat moment verkeerde Parijs in wezen in oorlog met de regering van de republiek. Er werden nieuwe verkiezingen uitgeschreven, waaruit de raad der Commune voortkwam, met 90 afgevaardigden, uit alle

arrondissementen. Op 27 maart 1871 werd de onafhankelijke Commune geproclameerd.
De Commune streefde naar een federatie van communes die de staat zou vervangen. Men wilde onder meer leger en dienstplicht afschaffen, een hervorming van het onderwijs, een absolute scheiding tussen kerk en 'staat' en de erkenning van niet-gewettigde huwelijken. De afbetaling van schulden en achterstallige huren werd opgeschort en nachtwerk voor bakkers werd afgeschaft.
Op 21 mei voerden de troepen van Thiers een aanval uit die de inleiding was tot de Bloedige Week. De bevolking van Parijs wierp barricades op, belangrijke strategische of symbolische gebouwen als het l'Hôtel de Ville, het paleis der Tuilerieën, het Louvre en het Palais-Royal werden in brand gestoken en men verweerde zich heftig tegen de troepen van Thiers. In een brandend Parijs sneuvelden in die week naar schatting 30.000 mensen. Vele duizenden gevangengenomen communards werden zonder pardon doodgeschoten. In die laatste dagen van de Commune was er geen overleg meer mogelijk over de te voeren strijd. Bij honderden barricades werd fel stijd geleverd. Nadat ook Belleville, het laatste bolwerk van de communards, was gevallen, trokken de laatste groepjes strijders zich terug in een hoek van Père Lachaise, bij de muur die grenst aan de Villa Godin. Tussen de graven werd verschrikkelijk gevochten. Op 28 mei 1871 gaven de laatste communards zich over. Tegen de muur van de begraafplaats werden zij vervolgens door de troepen van Thiers gefusilleerd.
Niet helemaal duidelijk is om hoeveel mannen, vrouwen en kinderen het hier ging. Sommige bronnen maken melding van de dood van 140 communards, andere van enkele honderden. Na de executies werden de lichamen ter plekke begraven. Deze muur bestaat nog, al lijkt mij deze in de loop der jaren wel gerestaureerd. Als de Mur des Fédérés is het altijd een bedevaartsoord gebleven ter herdenking van de Commune. Ieder jaar vindt er op 28 mei een herdenking plaats en ook op 1 mei worden er door velen rode bloemen gelegd.
Na de val van de Commune werden nog eens honderden doodvonnissen voltrokken en duizenden mensen - mannen, vrouwen en kinderen - gedeporteerd naar strafkoloniën. Vele duizenden anderen gingen de gevangenis is.

6

Vlakbij de Mur bevinden zich veel graven van personen die met de praktijk of ideeën van de Commune een binding hebben, of die in bredere zin een link met het socialisme of anarchisme hebben. Langs de av. Circulaire in div. 97 vinden we een merkwaardige rij graven van politieke figuren: - het graf van de schrijver Henri Barbusse, - de in stalinistische stijl vormgegeven graven van de kopstukken van de Franse communistische partij PCF, - en een monument voor de gevallenen van de Internationale Brigades die in Spanje vochten. Even verder het graf van Andrien Lejeune, de laatste overleden communard. Lejeune ging na 1917 naar de Sovjet Unie, werd onder Stalin verbannen naar een kamp bij Novosibirsk en overleed daar in 1942. In 1978 werden zijn resten door een Sovjetdelegatie in Parijs afgeleverd.
Dichtbij de Mur (div. 76) liggen de graven van Walery Wroblewski (1836-1908), Jean Baptiste Clément (1836-1903) en Benoît Malon (1841-1893).

Wroblewski speelde een vooraanstaande rol in de Poolse opstand van 1863 en vertrok later naar Parijs. Tijdens de Commune had hij het bevel over troepen die de Champs-Élysées en de Butte-aux-Cailles verdedigden. Clément schreef onder meer voor *Le Cri du Peuple,* was afgevaardigde in de Commune maar keerde zich in latere jaren tegen het anarchisme. Malon was afgevaardigde van het 17de arr. in de raad van de Commune.

Enkele meters verder bevindt zich een familiegraf van de familie Marx waarin de stoffelijke resten van Paul Lafargue, auteur van *Le droit à la paresse* (Het recht op luiheid), en zijn vrouw Laura Marx bijgezet zijn. Lafargue hing oorspronkelijk proudhonistische denkbeelden aan, maar keerde zich later tegen het anarchisme. Beiden benamen zich in 1911 het leven. In div. 95 bevindt zich het graf van Eugène Pottier, deelnemer aan de commune en schrijver van de *Internationale;* in dezelfde division ook het graf van politiek tekenaar André Gill, in 1871 lid van het uitvoerend comité van de federatie van kunstenaars, die de Commune ondersteunde.

Het graf van de revolutionair Félix Pyat (1810-1889) bevindt zich in div. 46, langs de av. Transversale No. 1. Helaas is het niet mogelijk precies vast te stellen welk graf van Pyat is. Een aantal graven daar is zo begroeid met mos, dat de namen niet meer leesbaar zijn. Pyat was journalist, hij richtte het tijdschrift *Le Combat* op en nadat dit verboden werd, startte hij *Le Vengeur.* Namens het 10de arrondissement werd hij geko-

zen in de raad van de Commune. Aan de slotgevechten van de commune nam hij niet deel. Hij was reeds naar het buitenland verdwenen en werd bij verstek ter dood veroordeeld, keerde na de amnestie in 1880 terug en richtte de bladen *La Commune* en *La Commune libre* op.
Het is nogal wrang - maar de dood maakt allen gelijk - dat zich op Père Lachaise ook het graf bevindt van Adolphe Thiers (div. 55), de republikeinse regeringsleider na de Franse capitulatie op 28 januari 1871 en na het neerslaan van de Commune enige tijd president van de republiek. Thiers was er op uit de Commune te vernietigen, liet deze bloedig neerslaan en gaf persoonlijk opdracht de laatste communards te executeren.

7

Op Cimetière Montparnasse is ook een monument voor de gevallen communards geplaatst, in div. 27. Niet helemaal duidelijk is of het hier een massagraf betreft. Het ongemaaide grasveldje waarop het monument staat geeft wel die indruk. Op de achterzijde van het monument is een reliëf met een opgaande zon gehouwen en aan de voorzijde een afbeelding van de bekende phrygische muts zoals de symbolische figuur Marianne die draagt en die in de tijd van de Franse Revolutie door de bevolking veel werd gedragen. Dat de Commune door velen werd gezien als de voortzetting van de Franse Revolutie, moet de reden zijn waarom op dit monument de muts is afgebeeld.
Langs de rand van dit grasveldje bevindt zich het opvallende graf van Pjotr Lavrov (1823-1900), een enorm brok rood graniet. Deze radicale Russische socialist vluchtte in 1870 naar Parijs. Tijdens de commune speelde hij geen rol van betekenis. Vanaf 1873 gaf hij het tijdschrift *Vperjod!* (Voorwaarts) uit, een belangrijk populistisch tijdschrift. Hij stond een beweging voor van socialistische opvoeding van het volk door radicale intelligentsia. Wie op Montparnasse wandelt, zal niet meteen een associatie leggen met Emiliano Zapata en Pancho Villa, die in de Mexicaanse revolutie rond 1910 een belangrijk aandeel hadden. Toch is die link er. In een hoek van de begraafplaats (div. 20) bevindt zich namelijk het graf van de Mexicaanse president en dictator Porfirio Diaz. Na veertig jaar dictatuur moest Diaz tijdens de Mexicaanse revolutie, onder toenemende druk van de opstanden en de oprukkende legers van Zapata en Villa, het land spoorslags verlaten. Hij overleed in Parijs.
Op de plattegrond die de portier van Montparnasse verstrekt komt het graf van Proudhon (1809-1865) niet voor. Zelfs met een plattegrondje uit een vooroorlogse reisgids, waarop het graf vermeld staat, is het lastig te vinden. Het familiegraf Proudhon bevindt zich midden in div. 2 aan Le Petit Rond. Het is een onopvallend graf met een eenvoudige hoge witte steen, van een gangbaar model dat op veel graven te vinden is en vermeldt slechts de namen van Proudhon, zijn vrouw en jong overleden dochter. In tegenstelling tot bijvoorbeeld de graven van Louise Michel en Jules Vallès, is er geen enkele verwijzing naar zijn anarchisme, werk of activiteiten. Dat is opvallend gezien zijn status als één der 'aartsvaders van het anarchisme'. Bij mijn laatste bezoek aan het graf kon ik constateren dat het graf niet geheel is vergeten. De ijzeren ketting rond het graf was onlangs in de verf gezet, vermoedelijk door goedwillende geestverwanten. Helaas met een iets te opvallend glimmende zilververf.

LITERATUUR

Paul Avrich, *Anarchist Portraits,* Princeton University Press, Princeton 1988 - Jean Bruhat e.a., *Die Pariser Kommune von 1871,* VEB, Berlin 1971 - Anton Constandse, *Anarchisme van de daad,* Pamflet, Amsterdam 1980. - Judi Culbertson & Tom Randall, *Permanent Parisians, An Illustrated Guide to the Cemeteries of Paris,* Robson Books, London 1991 - Stewart Edwards (ed), *The Communards of Paris, 1871,* Cornell University Press, New York 1973 - Dick Gevers, *Jules Vallès en de Commune van Parijs,* Iris, Amsterdam 1995 - Le Guide Bleu: *Paris* (ed. 1926), Paris, Hachette 1926 - Alistair Horne, *The Fall of Paris,* Penguin Books Ltd., Harmondsworth 1981 - Edith Thomas, *Louise Michel,* Black Rose Books, Montréal 1980 - H.P.G. Quack, *De Socialisten,* P.N. van Kampen en zoon, Amsterdam 1923 - Oscar Wilde, *De menselijke ziel onder het socialisme,* Iris, Amsterdam 1992 - George Woodcock, *Anarchism,* Penguin Books Ltd., Harmondsworth 1963.

IN MEMORIAM HENK DE GROOT (1908-2002)

Vlak na zijn 94ste verjaardag overleed op woensdag 30 oktober 2002 in Oosterwolde Henk de Groot aan een hartinfarct. Henk was inmiddels de nestor van de anarchistische beweging in ons land. Hij was zijn hele leven een actief libertair. Henk kwam uit een anarchistisch nest uit het dorp Woldendorp in het landbouwgebied Oldambt te Oost-Groningen. Een gebied waar landarbeiders veel strijd hebben geleverd. Zijn vader was een Domela-aanhanger, maar had wel een syndicalistische overtuiging. Hij was een lokale voorman die samenwerkte met de sociaal-anarchisten rond het weekblad *De Arbeider*. Zoon Henk was een van de radicale anarchistische jongeren van de jaren twintig, die zo hun bedenkingen hadden bij het vrije socialisme van hun ouders. Toch had Henk veel respect voor de mannen uit de oude beweging. Hij leerde ze kennen toen hij, piepjong nog, colporteerde met jongerenbladen uit de beweging. In de jaren negentig van de vorige eeuw publiceerde hij over deze figuren, zoals de individualist Remco Tamminga, in *De Kommunewaakers*, een in het Gronings in eigen beheer uitgegeven geschrift. Er zijn nog enkele niet gepubliceerde stukken over de belevenissen van deze Groningse pioniers van het anarchisme.

Henk sloot zich in 1926 aan bij het Verbond van Opstandige Jeugd, een afsplitsing van het Vrije Jeugd Verbond, rond het blad *De Branding*. Toen Henk zeventien jaar was, ondernam hij geheel conform de leefstijl van toen, een zwerftocht per fiets door Nederland met enkele geestverwanten. Slapend in hooibergen of bij geestverwanten, zingend en colporterend het kostje bij elkaar scharrelend, trok hij wekenlang door onbekende streken, tot ... zijn vader hem kwam halen. Die vond het toen mooi zat geweest. Toen de jeugdbeweging aan het einde van de jaren twintig verliep, zette Henk zich nadrukkelijk in voor het behoud ervan. In *De Arbeider* schreef hij daartoe revolutionaire stukjes proza. Hij pleitte voor een jongerenrubriek in die krant en leverde hier ook enige tijd de kopij voor. Hierdoor kwam hij in contact met een groep jongeren die later als Alarmisten bekend zou worden.
Inmiddels was Henk verhuisd naar IJmuiden, waar hij dichter bij deze kern van anarchisten kwam te wonen. Daar hield hij zich bezig met anarchistische, dus onafhankelijke werklozenstrijd en leverde slag met de communisten die deze strijd trachtten te monopoliseren. Door zijn activiteiten was Henk zelf ook om de haverklap werkloos, maar dat deerde hem en zijn levensgezellin Riek Potjegort niet. Kinderen hadden ze immers nog niet. Toen ook de steunuitkering eens werd stopgezet, besloten beiden te gaan zwerven. Bij de geestverwante drukkerij Smit en Dontje in Sappemeer werden tegen een vriendenprijsje duizenden liedtekstjes betrokken. Na het zingen van de liedjes werden deze dan aan de man of vrouw gebracht. Hun zwerftocht voerde hen door half Nederland. Nooit hadden ze het financieel zo goed gehad.
Henk was in de jaren dertig ook betrokken bij de Vereniging Anarchistische Uitgeverij. Nadat zakelijk leider Henk Eikeboom was afgezet, werd hij lid van het comité dat de succesvolle uitgeverij (met op haar hoogtepunt zo'n 1300 leden) voortzette.
Tijdens de Tweede Wereldoorlog woonden Henk en Riek, een dochter van de anarchist Pieter Potjegort uit Musselkanaal, eveneens een oude bekende uit de noordelijke beweging, in Hengelo. Daar werden hun kinderen geboren. Ze hielden zich die jaren gedeisd omdat ze bekend stonden als anarchisten en in de gaten werden gehouden.

Na de Tweede Wereldoorlog verhuisden ze naar de stad Groningen. In de jaren vijftig zette Henk zich in voor het weekblad *Recht voor Allen*. Daarnaast was hij zeer actief in het Noordelijk Gewest van Vrije Socialisten; het na-oorlogse samenwerkingsverband van de zes Vrije Groepen in het noorden. Het middelpunt vormde het terrein 'Tot Vrijheidsbezinning' in Appelscha, Henk werd bestuurslid van de beherende stichting.

De jaren vijftig waren hier de 'gouden jaren'. De voormalige jongeren brachten een talrijke kinderschare voort. Van Henk wordt verteld dat hij er niet voor terugschrok de tenten te controleren, opdat de jongens apart van de meisjes zouden slapen. Steeds meer werd het terrein het centrum van de noordelijke beweging. De beweging vergrijsde, de aanhang verminderde en de uitstraling naar buiten toe was minimaal. Eind jaren zestig kreeg de beweging contact met een nieuwe generatie jongeren die het anarchisme ontdekten. De Federatie van Vrije Socialisten ontstond. Henk en zijn jongere broer Geert speelden er een belangrijke rol in.

Van de oudere garde op het terrein was Henk steeds degene die het meest contact hield met deze jongere generatie, ze serieus nam, hen aanmoedigde actief te zijn en deelnam aan hun activiteiten. Ook zelf bleef hij volop bezig, onder meer als uitgever. Deze rol vervulde hij halverwege de jaren tachtig nog nadat een nieuwe generatie antimilitaristen en krakers hun intrede in de beweging maakte. Uiteraard was het niet allemaal koek en ei tussen jong en oud. Opzien baarde Henk tijdens de Pinksterlanddagen in 1984, toen hij tijdens het oorverdovend optreden van de Amsterdamse punkband Krapuul de stekker er letterlijk uittrok.
Een jaar later was Henk van het terrein verdwenen. Interne conflicten binnen het Noordelijk Gewest leidden tot een schisma. Henk had als secretaris van het Noordelijk Gewest getracht de statuten van de stichting waar hij inmiddels geen lid meer van was, te veranderen bij de notaris. Dat was olie op het vuur. Inzet was dat de leden van het stichtingsbestuur door het Gewest benoemd zouden gaan worden, maar de eventuele juistheid van dit standpunt sneeuwde volledig onder in de onderlinge strijd die het gevolg was en die tot op het bot werd gevoerd. Morrelen aan de rol van de stichting op het terrein wordt steeds in verband gebracht met een greep naar de macht.
Henk betreurde de laatste jaren wel dat het nooit meer goed was gekomen. Hij was ook bereid meer de hand in eigen boezem te steken. De tijd had hem milder gemaakt en hij was bezig de balans van zijn leven op te maken. Een van zijn streken destijds betrof het inlijven van *Recht voor Allen* in 1985. Hij beschikte immers over de lijst van abonnees. Hij zette het blad tot in de jaren negentig voort. Toen hij dit werk fysiek niet meer aankon, werd in overleg besloten het blad op te laten gaan in *Buiten de Orde*. Er kon uiteraard geen sprake van zijn dat het blad terug zou gaan naar de (andere) Recht voor Allen die vanuit het terrein werd uitgegeven. Tussen Henk en zijn voormalige medestanders is het nooit meer goed gekomen. Alle bemiddelingspogingen, zoals bijvoorbeeld die van de AS-redactie, leden schipbreuk

Henk is zijn leven lang bij de beweging betrokken gebleven. Hij hield van mensen. Kletste graag en veel, maakte grapjes. Kon een stevig verhaal neerzetten en had lef. Heetgebakerd soms en dominant. Autodidact. Hij kende veel mensen en bezocht ze ook. Op de Pinksterlanddagen 2002 sprak ik hem voor het laatst. Hij kwam plotseling en onaangekondigd aanzetten. Het werd een gezellige middag. Hij genoot van de kinderen en was goed geluimd. We spraken als altijd ook over de oude beweging. (Hij heeft mij als geen ander geholpen in die speurtocht naar dat verleden.) Met de 'rikketik' ging het toen al niet goed, hij slikte de medicijnen braaf en voor de rest had hij het eigenlijk wel gezien.

Henk, het is spijtig dat we niet in de gelegenheid zijn gesteld afscheid van jou te nemen. Jouw zoon meende je crematie slechts in het bijzijn van zijn gezin te moeten laten plaatsvinden en nam ook geen moeite kaarten te sturen. We hebben geen moment gehad om even waardig stil te staan bij jouw persoon en je verdiensten voor de beweging die je je leven lang trouw bent gebleven. Dat had je verdiend, temeer omdat je zelf op talloze begrafenissen en crematies van geestverwanten het woord hebt gevoerd.
Arie Hazekamp

BLADSPIEGEL 8

IJsberen bood ook geen soelaas. Minutenlang had ik reeds afwisselend naar het toetsenbord en het beeldscherm zitten te kijken. Ik weet maar geen passende openingszin te bedenken. Zodoende ontkom ik er niet aan om met de deur in huis te vallen.

Niet alleen in de anarchistische media werd aandacht besteed aan de op 2 augustus overleden Gerard W. Schut, ook het *Rotterdams Dagblad* memoreerde hem in 'De lastige Vlaardinger overleden'. Gerard: "Je moet mensen zelf in de gelegenheid stellen politiek te bedrijven. Niet meer afschuiven, politiek is van mij. Alle bestuursorganen moeten in dienst staan van de mensen, niet andersom. Zoals het nu zit, zit het fout. Het moet geheel veranderen, een totale ommezwaai." Gerard, ook wel Gerard Knoflook genoemd naar zijn gewoonte om rauwe teentjes knoflook te verorberen, werd zestig jaar. Hij overleed aan de gevolgen van alvleesklierkanker.

Ook de bekende Noord-Nederlandse vrij socialist Henk de Groot is niet meer, hij overleed op 30 oktober 2002 op 94-jarige leeftijd. Opmerkelijk genoeg werd dit feit pas tien dagen later bekend op de 4de Anarchistische Boekenmarkt in Utrecht. Elders in dit nummer herdenkt Arie Hazekamp hem.

Over de antimilitarist en anarchist Kees Koning, die in 1996 overleed, zal binnenkort een biografie verschijnen. Dat schrijft *'t Kan Anders* (postbus 10500, 2501 HM Den Haag), waarin vredesactivist Gerard van Alkemade hem in 'De betekenis van Kees Koning (1931-1996)' herdenkt. "Vanuit zijn (Kees Koning, PL) anarchistische visie zei hij: 'Ik doe iets niet omdat het geboden is, maar omdat het goed is, zelfs als het desondanks verboden is. Ik laat iets niet achterwege omdat het verboden is, maar omdat het slecht is, ook als het desondanks geboden is'."

Over naar de levenden. Voormalig AS-redactielid Marli Huijer, filosofe en arts, is de nieuwe Opzij-hoogleraar geworden. In *Filosofie Magazine* (postbus 1528, 1000 BM Amsterdam), van oktober 2002, zegt zij over deze aanstelling: "Ik wil dat de stem van vrouwen meer gehoord gaat worden in het veld van gentechnologie en risicogeneeskunde. (...) Op alle niveaus waar nu wordt gediscussieerd over de wenselijkheid van biotechnologie zijn te weinig vrouwen die meepraten, terwijl het juist voor hen zo veel consequenties heeft."

Om in AS-kringen te blijven, in *Catholic Worker Nieuwsbrief* (postbus 22141, 1100 CC Amsterdam, noelhuis@yahoo.com), oktober 2002, gaat huidig redactielid André de Raaij, hoopvol in op 'de rancune van de gemiddelde Nederlander die zich tekort gedaan voelt en opeens een stempel gekregen heeft'. "Het is in ieder geval bij uitstek anarchistisch om niet pessimistisch te zijn. Wie gelooft in de natuurlijke goedheid van de mens kan niet volharden in het geloof dat mensen blijvend het slechte kiezen." *Kolokol*, voorheen CIS Newsletter, (bas_moreel@yahoo.com) is de e-mail nieuwsbrief van een ander redactie(raads)lid, Bas Moreel. Met daarin onder andere een aankondiging van een Kropotkinconferentie (www.kropotkin160.pochtamt.ru).

Ik heb het misschien al vaker geschreven, maar één van de meest interessante anarchistische tijdschriften van het moment vind ik *De Nar* (postbus 136, 3000 Leuven 3, narredax@joymail.com). Wat wel jammer is, is dat de meeste artikelen wat mij betreft aan de te korte kant zijn. In nummer 174 staat het stuk 'George Orwell als Tory-anarchist': "De volgende jaren, tot aan zijn (Orwell's, PL) dood, behoorden (...) George Woodcock (de latere anarchistische historicus) en Marie-Louise Berneri tot zijn intieme vriendenkring. Hij zou nooit een overtuigd anarchist worden (...), maar hij gaf blijk van een 'geïnteresseerde verdraagzaamheid'. De inmiddels overleden Nicolas Walter schreef daarover in 1998: 'George Orwell kan op zijn hoogst een 'anarchist fellow traveller' genoemd worden (...), maar wel een van de besten die er zijn geweest'."

De Nar van 5 september gaat in op 'Anarchisten en economie': "Als we als anarchis-

ten een degelijk alternatief willen bieden dat toch een theoretische fundering heeft zullen we de economie wat meer moeten bestuderen. (...) Wat eigenlijk belangrijkst van al is in een anarchistische economie, is communicatie. De verschillende bedrijven en sectoren moeten intern op een antiautoritaire manier werken, maar extern is er enkel nood aan een goedwerkende communicatie en coördinatie. Daar zijn geen bazen voor nodig. Ook vandaag gebeurt zo'n werk niet door bazen of andere hiërarchische structuren." Het artikel verwijst ook naar de internetsite www.parecon.org.

Verderop kun je in dat nummer lezen: "De *Anarchist Matchmaker* is niet meer dan een on-line anarchistische datingservice, compleet volgens de plaatselijke zeden. Wellicht kom je hier niet aan de bak zonder alle Bakoenins te hebben gelezen, maar dat kan alleen maar een stimulans zijn om de boeken van de man toch maar eens aan te kopen". De 'Anarchist Matchmaker' is te vinden op www.infoshop.org/matchmaker.html. Wil je echter beslagen ten ijs komen, dan biedt een 'anarchisties studiegroepje' mogelijk uitkomst. In Utrecht startte er onlangs eentje: "Anarchisme gaat over samenleven zonder macht en (dus) met veel samenwerking. Het verzaagt met logika stoelpoten van alle andere politieke theorieën" (menno@antenna.nl).

In *ZOZ* (postbus 81, 5600 AB Eindhoven, www.omslag.nl), november/december 2002, vindt je een artikel over Chumbawamba. Deze band speelde dit jaar 's avonds op de London Anarchist Bookfair. "De muziek heeft een kracht die niet te vergelijken is met andere groepen. De teksten zijn kritisch anarchistisch en goed te verstaan." Het Duitse *Graswurzelrevolution* (Birkenheckerstrasse 11, D-53947 Nettensheim, www.graswurzel.net) schrijft ook over muziek en anarchisme, over de chansonnier George Brassens: "Tot bijna het eind van zijn leven onderhield Brassens contact met de Federation Anarchiste. (...) Brassens, een vrijheidslievende geest, was een anarchist op zijn manier."

Graswurzelrevolution maakt verder melding van vijfhonderd Israëlische militairen, die weigeren nog langer mee te werken aan de bezetting van de Palestijnse gebieden. "Je ziet duizenden en duizenden mensen die worden vernederd en arm gehouden en dan krijg je bevelen die ze nog meer vernederen en de mensen nog armer maken." Over deze dienstweigeraars, die overigens geen vredesactivisten zijn, is de brochure 'De moed om te weigeren' uitgegeven. Stort 4,50 euro op giro 6181625 van SIVMO, postbus 15823, 1001 NH Amsterdam.

NRC Handelsblad zorgde ook ditmaal weer voor voldoende kopij. Op 30 augustus plaatste deze krant een artikel met de prachtige titel 'Anarchisten op het korfbalveld'. De gemeente Leiden en het anarchistische collectief Eurodusnie hadden een overeenkomst gesloten over een kampeerlocatie - een voormalig korfbalveld op een bedrijventerrein - en over vergunningen om een eettent neer te zetten. Dit alles voor een conferentie van People's Global Action. Het NRC schrijft: "Het is vergelijkbaar met een bijeenkomst van een studentenvereniging, zegt een woordvoerder van de gemeente (...) waarbij de deelnemers van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat seminars hebben. De beloften van het anarchistisch collectief dat de conferentiegangers zich zullen gedragen, stemt de voorzitter van Leefbaar Leiden (...) niet gelukkig. 'In het verleden is gebleken dat ze zich niet aan regels houden. Laat ze maar op het strand bij Katwijk confereren'." Blijkbaar gelden daar volgens dit heerschap geen regels. Een verslag van de conferentie, waar vijfhonderd mensen aan hebben deelgenomen, kun je lezen in *Ravage* (van Ostadestraat 233n, 1073 TN Amsterdam, www.antenna.nl/ravage) nr. 12. Ook *Dusnieuws* (postbus 2228, 2301 CE Leiden) 3 besteedde er aandacht aan.

Dan het NRC van 14 september: "Tekno: gratis buiten feesten als verzet - de feestende linkse subcultuur van Europa. (...) De harde kern woont in kraakpanden; het favoriete huisdier is de hond. Geen Teknival is compleet zonder een roedel spelende honden, waarnaar geen vinger uitgestoken mag wor-

den, anders ben je een dierenbeul. (...) Eén (festivalganger, PL) vatte het misschien treffender samen: "Tekno is creatieve anarchie. (...) De muziek is een meedogenloos snelle vierkwartsmaat die als 'boinkeboink' klinkt. (...) Toch heerst er een politiek pessimisme en een afkeer van consumentisme." Als 'boinkeboink' moet doorgaan voor creatieve anarchie, waarbij ook nog eens natuurgebieden door deze politieke pessimisten van takkeherrie worden vergeven, dan hebben anarchisten waarlijk nog heel veel werk te verzetten. 'De verloedering van het landschap', het vorige AS-nummer, als verplichte lectuur dan maar?! Verder zouden teknofreaks eens naar Han Bennink moeten luisteren. Wat hij uit zijn drumstel tovert is namelijk pas echt creatieve anarchie. Over hem staat in NRC van 30 september: "Anarchistische krachtcentrale Han Bennink liet horen nog niets aan kracht te hebben ingeboet."
Verrast was ik door de zin "Ik hoop op de terugkeer van het anarchisme" in de column in NRC van Max Pam op 15 november. Nooit geweten dat deze man met het anarchisme sympathiseert! Pam gaat in op de overnameplannen rond de krant *Het Parool*, en vervolgt met: "Alle bladen laten uitgebreid lezersonderzoek doen om aan de weet te komen wat de lezer wil. Allemaal erg nuttig, maar volgens mij weet de lezer eigenlijk niet zo goed wat hij wil en laat hij zich graag verrassen." Een opmerkelijk soort anarchisme! Ook de Utrechts Stadsschouwburg repte in haar november maandfolder over anarchie. De voorstelling 'Othello' van het Noord Nederlands Toneel wordt als volgt omschreven: "De voorstellingen van het NNT zijn nooit af of netjes, maar bruisen wel altijd van het leven. Ze zijn anarchistisch, energiek en amusant." *De Groene Amsterdammer* schreef erover: "Anarchistisch huwelijk van hilarisch amusant en energieke tragiek, dat van enthousiasme uit de toneelkast barst." Het was nog waar ook!
Ik sluit af met *Filosofie Magazine*. Nummer 7, september 2002, gaat in 'Filosofie op de basisschool leidt tot kritischer gedrag' in op een onderzoek van drie studenten pedagogiek die pogen aan te tonen dat kinderen die op basisscholen regelmatig filosoferen meer nadenken dan kinderen die dat niet doen. Meer nadenken kan alleen maar toegejuicht worden, lijkt mij. Wie weet leidt dat zelfs tot een fikse aanwas van nieuwe anarchisten. Dan hoeft het *U-magazine*, blad van de Utrechtse universiteit, ook niet meer te schrijven, zoals het op 7 november deed: "Het leek een uitgestorven soort, maar ze zijn er nog: anarchisten."
P'tje Lanser

REACTIES EN DISCUSSIES

DE POLITIEKE CRISIS DUURT VOORT

Plotseling was Nederland in een voortdurende politieke crisis beland, het land was internationaal nieuws en bleef dat enige tijd. Kok was nauwelijks weg toen er al aanleiding was terug te verlangen naar de tijd toen Nederland een saai en middelmatig land was.

Inmiddels kunnen we vaststellen dat ook een voortdurende crisis vervelend kan worden, saai en middelmatig. De media van andere landen hebben zich er al van af gewend. Is er een structuur achter dit alles en gloort er licht aan het eind van de tunnel?

Kort na de grote aanslagen in de Verenigde Staten was het nieuws: als zodanig al verdachte Noordafrikanen, illegaal bovendien, bij het reactorcentrum in Petten. Verdacht, wat deden die lui daar? Het antwoord was even ontluisterend als voorspelbaar: het waren de schoonmakers. De overheid laat als het even kan haar gebouwen schoonmaken door zogenaamde illegalen of in ieder geval mensen in een grijze zone van geaccepteerde aanwezigheid. Goedkoop, en zeker zo belangrijk: je krijgt geen zogeheten autochtoon meer voor dit soort werk. De onderkant van de arbeidsmarkt wordt gevuld door mensen die er eigenlijk niet zouden mogen zijn - of

het nu gaat om schoonmaakwerk, het bezorgen van kranten en reclamefolders en alle andere mogelijke werk waarvoor je niet doorgeleerd hoeft te hebben. U kunt aan de hand van de razzia's die er gehouden zijn de afgelopen maanden zelf wel bedenken welke werkzaamheden bedoeld worden.

Nederland desindustrialiseert in een sneller tempo dan het geïndustrialiseerd is. De gretigheid van de heersende klasse bij het verhuizen van de industriële productie naar landen waar geen vakbonden of politieke partijen zijn en waar de bevolking dankzij de afgedwongen ontvolking van het platteland beschikbaar is voor een grijpstuiver - deze gretigheid zal het steeds winnen van de behoefte degenen die naar Nederland komen voor een beter leven tegen te houden. Als het aan Philips ligt, importeert Nederland it-specialisten; omdat Philips er niet bij zegt dat de 'autochtone' onderkant van de arbeidsmarkt maar weer moet gaan schoonmaken, en iemand de kantoren van die it-ers zal moeten schoonmaken (daar zijn ze zelf veel te goed voor), zullen 'ze' blijven komen. Het was nog wel Nawijn zelf die wees op de onhoudbaarheid van het illegalenbeleid in Nederland kort voordat hij het zelf nog eens extra hard zou gaan uitvoeren. In welke rol hij er nog bij zal zijn als de definitieve disciplinering van de ingezetenen van Nederland zal plaatsvinden in de vorm van de legitimatieplicht is al geen interessante vraag meer. De behoefte zich te weren tegen de aanwezigheid van donkerder gekleurde mensen onder de vlag van 'veiligheid' wint het van de behoefte aan vrijheid. In het kader van de strijd tegen de onveiligheid weet iedere straatrover bij iedere braaf uitziende burger binnenkort een paspoort te stelen - alleen daarom al is het verhaal over veiligheid een leugen.

Maar vrijheid wil 'de burger' nu eenmaal niet, veiligheid wil de burger - en omdat hij of zij dat nog minder kan krijgen dan vrijheden in bepaalde mate zal de burger zich onderwerpen aan de staat die ferme taal laat uitslaan. De politieke thema's in Nederland zijn beperkt tot vijfjarenplanachtige cijfers die gehaald moeten worden. Aan de lopende band wordt vooral wetgeving bedreven om het aantal arbeidsongeschikten terug te dringen en het aantal asielzoekers. Het is allemaal één groot complot van die mensen, en dus moet de instroom - veelzeggend woord - van dat soort worden beperkt. Rea, pemba, poortwachter, uitzetcentrum, open kamp, opvang in de regio - 'managementinstrumenten' waarover men de wolven die meehuilen in het pasgeplante politiek-incorrecte bos nooit zal horen - de Hemelrijken, Ephimenco's en hoe dat volk ook verder mag heten. 'De burger' voelt wellicht rudimentaire onvrede over de zichtbare vruchteloosheid van alle beleid dat wordt uitgestort, maar krijgt deze een andere vorm dan rancune?

Welnu, vergis u niet, er zijn ook hier sporen van een zich internationaal doorzettende tendens te bespeuren. Het is niet helemaal een tegenwicht tegen de xenofobie als overheersend thema in de verkiezingsretoriek, maar opmerkelijk blijft het: voor het eerst in de geschiedenis van parlementair links lijkt 'links-van-de-sociaaldemocratie' zowat even groot te worden als de sociaal-democratie. De PvdA zou zich om voort te kunnen bestaan linkser moeten profileren, maar de mogelijkheid hiertoe lijkt een voorgoed gepasseerd station. Deze partij is allang opgenomen in de nationale eenheidspartij die de modernisering van Nederland ter hand neemt - naast de jacht op vreemdelingen houdt dit nu vooral het uitkleden van de laatste 'sociale' staatstaken van belang in. Er valt nog wat te halen voor de multinationals bij het onderwijs en in de gezondheidszorg. En terwijl de parlementaire democratie aldus langzaam en niet bepaald in schoonheid sterft, krijgt parlementair links vooral in de vorm van actiepartij de SP alsnog vleugels.

Dit zie ik als pendant van wat zich internationaal afspeelt, een ontwikkeling waarover we het eerder in het kader van *Globaal* (de AS 137) hebben gehad. Er is een actiebeweging op gang gekomen die in haar omvang doet denken aan de opkomende arbeidersbe-

weging, en die alle mythes over 'de jaren zestig of zeventig' definitief naar de prullenmand verwijst. Een klein half miljoen demonstranten in Londen tegen de oorlog tegen Irak, evenveel in Florence - en dat terwijl de oorlog nog niet begonnen is - en het blijft buiten het mediaspektakel dat nog wel om de tophop-demonstraties was geweven. Een half miljoen demonstranten is in de wereld van na 11 september 2001 niet interessant. Maar ze waren er, en waarom zullen ze er niet verder zijn, en oli-oli-ola, groeien deze rangen niet geheel tegen wat wij kort geleden nog verwachtten aan? Naarmate vreedzame vastberaden actie meer gekleineerd wordt zal zij belangrijker zijn, en massaler. De heersers met hun bloedige listen weten weinig meer dan angst, haat en oorlog te presenteren, maar er zijn steeds meer mensen die de rijen breken en een vrij bestaan verkiezen. Het is een proces met, zoals te verwachten, zijn tegenstrijdigheden en zelfs met donkere zijden maar het zou onzinnig zijn het te negeren of zich er van af te keren. Bakoenin is misschien (nog) niet *back in town*, het anarchisme wel, naast alles wat verontrustend is zijn er ook kansen op de betere wereld die mogelijk is, óók, zelfs, in Nederland. De keuze tussen socialisme of barbarij is nog niet beslist ten gunste van de laatste.

André de Raaij

BOEKBESPREKINGEN

DE SOCIALISTISCHE PARTIJ EN HET GEHEIM VAN OSS

In *Het geheim van Oss* wordt veelvuldig gebruik gemaakt van oral history. Bij oral history gaat het om ooggetuigenverslagen van mensen die historische gebeurtenissen hebben meegemaakt. Daarbij draait het vooral om het geheugen. En we weten allemaal: het geheugen kan ons soms dramatisch in de steek laten, selectief zijn en foute conclusies opleveren. Mits de interviewer zich bewust is van eigen actief-kritisch doorvragen en beseft dat zijn interview nooit objectief kan zijn, is oral history een belangrijke historische bron. Bronnenkritiek en gebruik van methoden en technieken blijven noodzakelijk om het subjectieve element zo veel mogelijk terug te dringen. Een sterk punt van oral history is ongetwijfeld de levendigheid die de mondelinge informatie voor het historische verhaal oplevert.

Kees Slager - oprichter en oud-eindredacteur van Onvoltooid Verleden Tijd (OVT), het historische programma van de VPRO - is een van de pioniers van oral history in Nederland. Hij maakte er al vroeg gebruik van. Dat heeft naast een groot aantal unieke radioprogramma's twee prachtige boeken opgeleverd: een over landarbeiders en een over de watersnoodramp van 1953. Daar is nu *Het geheim van Oss* bijgekomen dat de geschiedenis van de Socialistische Partij vanaf de oprichting tot 2000 behandelt. Het is, mede door het gebruik van oral history, een met vaart geschreven en boeiend boek geworden.

Als niet-SPer kreeg Kees Slager een redactiecommissie om zichheen waarin drie nietpartijleden zitting hadden. Alle archieven stonden ter beschikking. Ook kon hij uitgebreid spreken met de mannen en vrouwen van het eerste uur waarvan sommigen allang zijn afgehaakt. Kritiek op partijleider Jan Marijnissen ging Kees Slager beslist niet uit de weg. Ook belangrijke tegenstanders van andere politieke partijen kwamen aan het woord. Dit alles om te vermijden dat er, volgens Kees Slager, "straks over stalinistische geschiedschrijving kan worden geschamperd." Zoals we weten hebben de stalinisten hun hand er niet voor omgedraaid historische foto's te retoucheren, ja zelfs de (sovjet)historie totaal te herschrijven als dat in hun kraam te pas kwam.

In *Het geheim van Oss* probeert Kees Slager achter de oorzaken van het succes van de SP in Oss te komen. Hoe was het mogelijk dat de slaperige provinciestad met wat industrie (onder andere Bergoss tapijtindustrie) met

slechte arbeidsverhoudingen in toch betrekkelijk korte tijd door de SP uit haar slaap kon worden gewekt?

Startpunt is het Titus Brandsma Lyceum. Niet alleen herbergt dat een aantal jonge opstandige, door de tijdgeest en opkomende jeugdcultuur aangeraakte 'kritische' leraren maar ook een aantal jongeren dat hun afschuw van de oorlog in Vietnam in politieke daden wil omzetten. Het zijn geen arbeiderskinderen maar kinderen uit middenstandsfamilies die naar links zijn opgeschoven en zich daarbij ideologisch op de Volksrepubliek China richten. Als geestelijk voedsel dienen de geschriften van Marx, Marcuse, Mao en Lenin.

Maar meer nog dan theorie is er de praktijk: de wil om te weten wat er onder het volk leeft, met het volk te leven, misstanden op te sporen er daar dan daadwerkelijk wat aan te doen. Zo heeft huis-aan-huis-bezoek aan het licht gebracht dat de woningbouwcorporaties in Oss een grote laksheid aan de dag leggen als het om reparaties aan en in de woningen gaat. Succesvolle huuracties zijn het gevolg. De Bond van Huurders en Woningzoekenden wordt het vehikel van directe belangenbehartiging waarmee de bewoners overtuigd worden van de bedoelingen van de SP.

Als de actievoerders van de SP merken dat het lange hippieachtige haar wat in die dagen modern is, angst en schrik onder de bewoners veroorzaakt, worden al snel die haren afgeknipt. Een strategische zet die uitstekend past in de 'massalijn' die voorzitter Mao aanbeveelt bij het veroveren van de massa. Mao en zijn rode boekje zijn verplichte kost voor de jongeren die met een blind fanatisme vaak dag en nacht aan het werk zijn. Het privé-leven komt in het gedrang. Relaties sneuvelen. Ook dat gaat Kees Slager gelukkig niet uit de weg.

De SP weet met de huuracties, maar ook met acties voor veiliger straten, woningverbetering, een gezondheidscentrum en juridische spreekuren de bevolking van Oss voor zich te winnen. Concurrentie was er niet: de CPN had in het katholieke Oss nooit een poot aan de grond kunnen krijgen terwijl de PvdA zich politiek tegen het CDA aanvleide. De 'oude' politiek werd in ernstige verlegenheid gebracht door deze jonge SP-ers die een oprecht mededogen met de bevolking uitstraalden. De elite waarvan de oude bestaande partijformaties deel uitmaakten had dat nooit kunnen opbrengen. De tegenstanders, arrogant vaak en onmachtig een vuist te maken tegen het linkse politieke actiegeweld, moesten machteloos toezien hoe de SP uitgroeide tot de grootste partij van Oss. SP-wethouders durfden het aan binnen de grenzen van de parlementaire democratie verantwoordelijkheid te dragen.

Deze aansprekende resultaten werden door de SP bevochten met een grote inzet en straffe discipline. Dit leidde tot een cultuur waarbij actieve partijleden ook in hun (schaarse) vrije tijd met elkaar optrokken. Het nadeel daarvan was dat er een min of meer afgesloten leefwereld ontstond met een eigen mentaliteit. Een aantal actieve leden benauwde dat zo dat ze afhaakten. Anderen knapten af op het dominante en autoritaire gedrag van Jan Marijnissen, de onbetwiste leider binnen deze subcultuur. Illustratief is dat toen hij een kleurentelevisie aanschafte ook de anderen dat pas durfden te doen!

De invloedrijke Rotterdamse SP-ideoloog Daan Monjé die niks van dat 'katholieke' uit het zuiden wil hebben, weet eerst nog de komst van de succesvolle Jan Marijnissen naar het partijbureau tegen te houden. Hoe dat gebotst moet hebben vermeldt Kees Slager helaas niet. Als Monjé in het midden van de jaren tachtig sterft is de weg vrij voor Marijnissen die dan de later succesvolle schrijver Koos van Zomeren al gedesillusioneerd de partij heeft zien verlaten. Jan Marijnissen wordt niet alleen partijleider maar ook politiek leider.

Na de teleurstellend verlopen Tweede Kamerverkiezingen van 1989 waarbij de SP voor de vijfde keer er niet in slaagt in de Tweede Kamer te komen, gaat het roer om. *Het geheim van Oss,* waarvan Jan Marijnissen

een wezenlijk bestanddeel uitmaakt, wordt overgepoot op de landelijke politiek: lokale acties krijgen dan een landelijk karakter. Vanaf dat moment is Jan Marijnissen ook de charismatische en dominante leider in de landelijke SP-politiek. En dat heeft totnutoe vruchten afgeworpen. Al is het maar dat sommige anarchisten - vaak wars van elke politiek - nu toch SP stemmen. Op het moment dat ik dit schrijf staat de SP in de peilingen voor de Tweede Kamer-verkiezingen (van 22 januari 2003) op 22 zetels. Dat zal in de aanloop naar de verkiezingen misschien minder worden maar een verdubbeling van het huidige aantal zetels zit er zeker in.

Waarom kon de geschiedenis van de SP van Oss twee jaar geleden geschreven worden? Het lijkt erop dat dat alles te maken heeft met het afsluiten van een fase in de turbulente geschiedenis van de SP. Nadat al eerder het maoïsme en het marxisme-leninisme overboord waren gezet, aanvaardde de partij eind 1999 een nieuwe beginselprogramma. Meer ideologische veren werden daarin afgeschud. Zo werd afgerekend met het leerstuk 'nationalisatie van grote bedrijven' en werd de parlementaire democratie omarmd "als beste middel om de wil van de bevolking tot uitdrukking te brengen". En de economische democratie: hoe staat het daarmee? In elk geval was volgens Jan Marijnissen de fase van 'luis in de pels' voorbij. Het socialistisch einddoel lijkt naar de politieke horizon verdwenen. Trouwens, onder leiding van Marijnissen neemt het ideologisch gehalte van de SP, zo constateert Gerrit Voerman, hoofd van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, verder af.

Bij discussies over socialistische partijbeginselen gaat het steeds weer om de verknoping van de verweg liggende abstracte idealen, analyses van de maatschappelijke werkelijkheid en praktische maatregelen die genomen moeten worden. Bart Tromp heeft er in zijn zojuist verschenen dissertatie *Het sociaal-democratisch programma* op gewezen dat de vorming van een solide achterban *altijd* tot stand gekomen is door de inspiratie van het socialistisch ideaal. Dat is als het ware de richtinggevende 'geur' waardoor de verschillende leden elkaar kunnen herkennen als leden van een en dezelfde ideële gemeenschap. Het heeft er de schijn van dat de SP zich steeds meer aanpast aan de smalle marges van de Nederlandse politiek. Volgens 'realistische kenners' de grenzen waarbinnen zich de politieke analyse en praktijk dient te bewegen. In *Vrij Nederland* (van 23-11-02) merkt Jan Marijnissen op dat hij altijd al met de PvdA heeft willen samenwerken "om het land socialer te maken". Is dit 'ideologie' of 'tactiek' met het oog op de komende verkiezingen? (DdW)

Kees Slager, Het geheim van Oss. Een geschiedenis van de SP; 480 pag.; Atlas, Amsterdam 2001; 19.49 euro.

LIBERTAIRE CULTUUR

Een luie, en ik kan ook gerust zeggen, slechte collega-deejay uit de zogenaamde alternatieve radiowereld hoorde ik ooit op de radio klagen over de ultrarechtse redneckpraatjes van Steve Earle in Paradiso, toen-en-toen. Nu mis ik zelf weinig concerten van Earle, en ik twijfelde ernstig aan de juistheid van deze klacht. Al was het maar, omdat hij betrokken was geweest bij de dienstweigeringsbeweging ten aanzien van de Vietnamoorlog. Het bleek dan ook puur op het vooroordeel gebaseerd te zijn: countryzanger, dus rechts - daar hoef je niet eens naar te luisteren.

Het kan en mag je genre niet zijn, maar kom niet aan met je eendimensionale beeld van deze vorm van *popular culture* en al helemaal niet als het om Steve Earle gaat. Hopelijk kan ik hier nog eens uitgebreid op ingaan (ik wacht nog steeds op Martin Smits verhaal over Phil Ochs in *Buiten de Orde*, dit niet geheel terzijde).

Steve Earle riep in ieder geval live in *Christmas time in Washington*, het ging nog over het Clinton-bewind - dat zoals Michael Moore schrijft het meest geslaagde Republikeinse bewind uit de Amerikaanse geschiedenis

was -, de geest aan van Joe Hill en Emma Goldman tegen dit vakbondsvijandige regime en tijdens een concert is dat extra indringend: daar staat zowaar een medestander! Bij zijn nieuwe album *Jerusalem* noemt Earle als voorbeeldige Amerikanen onder anderen Abbie Hoffman, Bobby Seale, Malcolm X, Martin Luther King en... weer Emma Goldman. Een opmerkelijke reeks voor iemand die de bekende verwijten over zich heen krijgt onpatriottisch te zijn omdat hij zich in *John Walker's blues* inleeft in de motieven van de witte, *middle class* Amerikaanse Talibaanstrijder.
Maar goed, deze powercountry hoeft niet naar uw smaak te zijn - misschien is de debuut-verhalenbundel van Earle wel iets, in de wetenschap dat het 'polletiek okee' is: *Doghouse roses.* Echo's van Jack London, Traven, Steinbeck en de beat generation, en toch van de 21ste eeuw. Met gezellige (eenen)twintigste-eeuwse gebeurtenissen als een lynching, een uitvoering van een doodvonnis, op de loer zijn voor dope, het lot van 'illegale' immigranten uit Mexico in de VS, zangers die het volgende week helemaal gaan maken maar nu nog even een borrel moeten hebben. Het is moeilijk verhalen stuk voor stuk te bespreken, een algemene karakteristiek moet volstaan. Als je de muziek er niet bij kent of wilt kennen zul je *Fearless heart* niet op de achtergrond horen in je hoofd bij *A well-tempered heart.* Geen voorspelbare politiek correcte verhalen, mocht u dat vrezen, de vergelijking met de genoemde schrijvers uit de Nieuwe Wereld moet voldoende zijn. De *road song* in proza - waarmee we bij het uitgangspunt van de beoordeling van popular culture terug zijn. De vrijheidsdrang, kenmerkend beeld van de Verenigde Staten - een beeld met een anarchistische kern die bij Earle duidelijk uitkomt. (AdR)
Steve Earle, Doghouse roses; Londen: Vintage, 2002; 207 pag.; 12,95 euro.

EEN LIBERTAIRE WERELDBURGER IN REVOLUTIONAIR SPANJE

Vorig jaar gaf de Kelderuitgeverij de vertaling van het boek van de internationale anarchist Mercier Vega uit, dit jaar is het de beurt aan de minstens zo bekende en minstens zo internationale anarchist Augustin Souchy. Waar Vega in zijn autobiografische *Zonder papieren* verslag deed van de periode tussen Spaanse Burgeroorlog en Tweede Wereldoorlog, wordt in het werk *Revolutie en Burgeroorlog. Spanje 1936-1939* de burgeroorlog zelf onder de loep genomen. Vega had gekozen voor een individuele geschiedenis en is op een indringende wijze in geslaagd om een beeld van die tijd te schetsen. Souchy geeft ons in deze nieuwe uitgave een collectief verslag met een persoonlijke noot van anarchisten in de Burgeroorlog, dat evenzeer meeslepend is. Beide auteurs noemden zich anarchosyndicalisten, maar over de rol van de anarchisten'leiders' tijdens die burgeroorlog, zouden zij zeker op de vuist zijn gegaan.[1]
Voordat we nader ingaan op zijn boek eerst een korte levensschets van de libertaire wereldburger Augustin Souchy (1892-1984). Souchy heeft al vele jaren een zwervend bestaan geleefd voor hij in 1936 in Spanje belandt. Afkomstig uit Ratibor trekt hij naar de grote stad en leert in 1911 in Berlijn revolutionairen kennen als Karl Liebknecht, Clara Zetkin en Gustav Landauer. Als dienstweigeraar in Zweden schrijft hij in 1919, in het Zweeds, een boek over Landauer, die in datzelfde jaar wordt vermoord. In 1920 trekt Souchy naar Rusland waar hij onder meer contact heeft met Victor Serge, Zinovjev en Lenin, en waar hij getuige is van het neerslaan van de opstand in Kronstadt. Ook van deze periode doet hij verslag. Als hij terugkeert naar Berlijn is hij medeoprichter van de Internationale Arbeiders Associatie, de anarchistische internationale, en wordt daarvan secretaris. In die hoedanigheid bezoekt hij alle belangrijke congressen en vergaderingen. Nadat direct na de Rijksdagbrand een jacht op revolutionairen wordt geopend, wijkt hij uit naar Parijs, trouwt een Parisienne en neemt de Spaanse (!) nationaliteit aan.
Souchy is 44 jaar als hij zijn nieuwe vader-

land bezoekt om op de 19e juli 1936 in Barcelona te spreken bij een internationale demonstratie voor de wereldvrede. De vredesdemonstratie die nooit plaats zal vinden. In de nacht voorafgaande zijn in Barcelona, evenals elders in Spanje, fascisten de straat opgekomen om de democratische Republiek om zeep te helpen, en de republikeinen - in deze stad voornamelijk anarchosyndicalisten - verdedigen zich en winnen. De Burgeroorlog is uitgebroken.
Souchy is er bij, strijdt mee, kijkt er naar en doet verslag. Die eerste dagen in de stad, de volgende jaren in centraal en noordoostelijk republikeins Spanje, totdat hij een dag voordat de fascistische troepen op 26 januari 1939 Barcelona innemen, naar Frankrijk weet te uit te wijken. Deze Spanje periode vormt een van de hoogtepunten van zijn leven en de kern van zijn *Revolutie en burgeroorlog*.
Ontsnapt aan het Spaanse fascisme wacht Souchy ook in Frankrijk geen rustig bestaan. Al spoedig worden de Duitsers die er wonen geïnterneerd, maar daaraan ontkomt hij naar Mexico. In Frankrijk is hij actief in het antifascistische verzet en ook in Mexico sluit hij zich aan bij een anarchosyndicalistische organisatie. Hij heeft alleen zitvlees om verslag te doen van zijn bezoeken aan linkse arbeidersorganisaties in den vreemde. Een greep uit de vele landen die hij bezoekt tot hij op 74 jarige leeftijd naar Frankrijk terugkeert: Cuba, Chili, de VS, Joegoslavië, Madagascar, Israël, Jamaica, Honduras, Venezuela, Uruguay, Ethiopië. Met 71 jaar krijgt hij de eerste vaste aanstelling in zijn leven. Als vormingsdeskundige bij de ILO, International Labour Organisation, blijft hij reizen. Portugal (Anjerrevolutie), Oostenrijk, Zweden, Canada en de VS en wederom doet hij er verslag van. In 1977 ook van zijn leven in zijn autobiografie *Vorsicht Anarchist! Ein leben für die Freiheit. Politische Erinnerungen.* Hij is 92 jaar als hij in een ziekenhuis in Duitsland overlijdt.[2]

De eerste uren. "De nacht valt in. De burgers leggen zich te ruste. Maar de arbeiders denken deze nacht niet aan slapen. Zij komen bijeen in de lokalen van hun vakverenigingen en wachten de parolen af. Hun geestverwanten in de kazernes hebben hun meegedeeld, dat de tekenen er op wijzen dat de generaals voor deze nacht iets in zin hebben. Om 5 uur des ochtends weerklinken de eerste schoten. De strijd ontbrandt en dit maal is het ernst. De fascisten zijn hun staatsgreep begonnen." (...) "Maar de arbeiders wachtten niet tot ze door de militairen uit hun lokalen worden gehaald. Ze stelden zich op de straten tegen hen op. De aan de republiek trouw gebleven politietroepen verbroederden zich met de arbeiders. Ieder betrok zijn post. Op de kruispunten werden barricades opgericht. Spoedig begon de aanval van de anarchistische strijdgroep. Onder de kreet 'leve de FAI' komt uit de zijstraat een met revolvers gewapende stoottroep tegenover een artilleriecolonne te staan." Maar de arbeiders winnen, natuurlijk, en weten zelfs kannonen te veroveren, want ze worden gedreven door hun idealisme. Tegen het fascisme streden deze anarchistische arbeiders immers ook een sociale strijd, die het vrijheidslievend communisme tot doel had. Een strijd die eerlijk is, en heldhaftig.
In dit boek neemt Souchy ons aan de hand van ooggetuigenverslagen en persoonlijke belevenissen mee naar de haarden van anarchosyndicalistische activiteiten in republikeins Spanje. We lezen hoe Barcelona wordt bevrijd door georganiseerde arbeiders, die, wanneer heel Catalonië van rebellen is ontdaan, hun *compañeros* in Aragon te hulp snellen om ze ook daar te bevrijden van de opstandige fascisten. We zien dat anarchisten niet alleen maar vechters zijn, maar ook bouwers aan een nieuwe maatschappij. Waar zij triomferen, wappert de rood/zwarte banier van de vrijheid en worden land en fabriek collectief bezit. Souchy neemt ons mee langs dorpen en steden in Catalonië, Castilië, Aragon en de Levant waar hij collectieve bedrijven bezoekt en bewoners aan het woord laat. De sociale revolutie werpt zijn vruchten af: opbrengsten in collectieven zijn hoger dan ooit tevoren met particulier

eigendom. Dit constateert hij ook wanneer hij de kasboeken raadpleegt. Je zou zowaar weer in een revolutie gaan geloven! Het lijkt allemaal zo eenvoudig.

Souchy verklaart het succes van de economische en sociale revolutie niet uit haar spontane karakter, maar vooral vanuit de rijke traditie van het Spaanse anarchisme: mensen waren voorbereid en wisten wat ze te doen stond toen het uur U daar was. Hij verhaalt ons de ontstaansgeschiedenis in een bredere context van de sociale ontwikkelingen in de geschiedenis van Spanje vanaf de grondwet in Cádiz in 1812. Op zijn interpretaties valt af en toe flink wat af te dingen, maar toch is zijn historisch overzicht, met het zwaartepunt op het anarchisme, zeer lezenswaardig. Naarmate hij het heden - van anno 1936 - dichter nadert willen de cijfers wel eens minder kloppen. Zo is de overrompelende overwinning van de linkse partijen bij de verkiezingen van februari 1936 in werkelijkheid een krappe meerderheid. Maar goed, links moet van hem - en van de Spaanse anarchosyndicalisten - het gelijk nu eenmaal aan haar kant zien te krijgen.

Dit is des te begrijpelijker wanneer we weten dat Souchy met een aantal hoofdstukken van dit boek de Franse Leon Blum en zijn regering - tevergeefs - probeert over te halen om de Spaanse republiek daadwerkelijk - met geld, wapens, mensen en hulpgoederen - te steunen. Dit doet hij in de hoedanigheid van secretaris buitenland van de anarchosyndicalistische vakcentrale CNT, een functie die hij vanaf de eerste Barcelona dagen vervult. Het is dan ook niet helemaal toevallig dat Souchy in zijn boek aan de hand loopt van de CNT-top, die medeverantwoordelijk is voor hun regeringsdeelname en later voor de strijd tussen communisten en anarchisten in Barcelona. Volgens Souchy is deze regeringsdeelname de enige mogelijkheid om aan een 'dictatuur van de CNT' te ontsnappen. Terecht heeft de redactie van de oorspronkelijke vertaling van dit boek hierover een mening geformuleerd die een ander alternatief biedt. Terecht ook is die verklaring ook in deze uitgave terechtgekomen.

Bij dit zeer aan te bevelen boek, vind ik het jammer om een zo summiere inleiding te lezen (van Rudolf de Jong) over een man die zoveel te vertellen heeft gehad. Misschien is hij geen oorspronkelijk denker, misschien geen groot literator, maar Souchy heeft ons als een goede waarnemer een prachtig - en gekleurd - beeld gegeven van de tijd en de politieke omstandigheden waarin hij in Spanje leefde. (HW)

Noten

(1) Augustin Souchy, *Revolutie en Burgeroorlog. Spanje 1936-1939* Utrecht 2001. Oorspr. titel: *Nacht über Spanien;* Verlag Die Freie Gesellschaft, Darmstadt 1947. Vertaald uit het Duits door Albert de Jong. Eerder in afleveringen verschenen in *Anarcho-Syndicalistische Persdienst* nr. 77 t/m 89 (1955-1956) als *Licht over Spanje.*

Louis Mercier Vega, *Zonder Papieren;* Utrecht en Amsterdam (Iris) 2001. Vertaald uit het Frans door Dick Gevers en Jaap van der Laan. Oorspr. titel: *La chevauchée Anonyme;* Uitg. Noir, Genève 1978. Zie de bespreking in *De AS* 137.

Beide boeken zijn verkrijgbaar bij de betere boekwinkels en te bestellen bij de Kelderuitgeverij, Breedstraat 9a 3512 TS Utrecht of via kelderuitgeverij@xs4all.nl en kosten resp. 18 en 13,80 Euro. Een bespreking van beide boeken verschijnt ook in *Buiten de Orde.*

(2) Zie ook de videofilm en het begeleidende boek, gemaakt door Medienwerkstatt Freiburg, *Die lange Hoffnung. Erinneringen an ein anders Spanien mit Clara Thalmann und Augustin Souchy* (Freiburg 1985), waarin beiden hoogbejaard, nog een keer terugkeren naar 'hun' revolutionaire Spanje. Het boek, uitgegeven door Trotzdem Verlag, pf 1159, 71117 Grafenau (Duitsland), is nog verkrijgbaar.

HOLLANDERS IN BERLIJN

Niet alleen voor lezers die goede herinneringen hebben aan het Berlijn-nummer van dit blad - *De AS* 80 (1987) - is de onlangs verschenen documentaire over Nederlanders

die in de jaren twintig en dertig in Berlijn verbleven een prachtig boek. Het is fraai vormgegeven en niet in de laatste plaats boeiend vanwege de honderden - soms unieke - illustraties. Zoals bekend was Berlijn (althans tot 1933) het culturele centrum van de wereld, een vrijhaven voor politiek, kunst en cultuur, waar ook libertairen zich thuis voelden.

Berlijn was een magneet - zeker voor mensen met dwarse ideeën en idealen - en zo trokken vele Nederlandse journalisten, schilders, schrijvers, filmers, fotografen en andere kunstbroeders er voor korte of langere tijd naartoe. De jonge anarchosyndicalist Arthur Lehning bijvoorbeeld was een van hen en zijn Berlijnse jaren hebben onmiskenbaar hun stempel gezet op zijn verdere leven.

Met bewonderenswaardige ijver hebben de samenstellers van dit boek onder meer biografieën, memoires, dagboeken en brieven doorgespit om een beeld te kunnen geven van al die Nederlandse kunstenaars, uiteenlopend van Herman Gorter, Nico Rost, Mart Stam, en Joris Ivens tot Erich Wichmann, Cesar Domela, Charley Toorop en Arthur Lehning, die zich lieten inspireren door de Berlijnse avant-garde en er ook vaak zelf deel van uitmaakten.

Een speciale boodschap hebben de samenstellers niet of het zou moeten zijn dat de enorme invloed van die toenmalige culturele stromingen als constructivisme, kubisme, expressionisme, dadaïsme, nieuwe zakelijkheid enzovoorts nooit meer is geëvenaard. (HR)

August Hans den Boef & Sjoerd van Faassen, 'Verrek waar is Berlijn gebleven?' Nederlandse schrijvers en hun kunstbroeders 1918-1945; Bas Lubberhuizen/Letterkundig Museum, Amsterdam/Den Haag 2002; 245 pag.; geïll.; 26,95 euro.

ANARCHISME-UITGAVEN

Gaat het anno 2002 slecht met het Nederlandstalige anarchistische boek? Immers, uitgeverij *Ravijn* (Amsterdam) heeft al weer een paar jaar terug de deuren gesloten, *Rode Emma* vertoont weinig activiteiten en de *Papieren Tijger* (Breda) legt zijn prioriteit niet bij anarchisme.

Maar wie de (vierde) anarchistische boekenmarkt in Utrecht bezocht, zal zich wellicht toch over die vraag verbazen. Want buiten nieuwe reprints - zoals Bart de Ligts *Erasmus* - die *De AS* en de *Jan Börger Bibliotheek* hebben uitgebracht waren er weer aardig wat nieuwe titels van libertaire uitgeverijen als *Atalanta* (Simon Bolivarstraat 95, Utrecht), *Dolle Hond* (1e Schinkelstraat 14-16, Amsterdam), *Iris* (Pres. Brandstraat 208, Amsterdam), *Baal Produkties* (postbus 780, Sittard) en *Kelder* (Utrecht).

Dolle Honds goedkope heruitgave van *De Spektakelmaatschappij* is inmiddels uitverkocht, maar mogelijk komt er een nieuwe druk. Ondertussen kan de lezer de tijd doorbrengen met Nico Jassies' *Marinus van der Lubbe en de Rijksdagbrand*, een doortimmerd essay dat oorspronkelijk in 1999 werd gepubliceerd of anders met de herdruk van Arnolds Rollers *Direkte Aktie*. Het boekje van Roller (pseudoniem van de in 1880 geboren Weense elektrotechnicus Siegfried Nacht) kwam uit in 1903 en was direct een groot succes in anarchistische en syndicalistische kringen in Europa en Amerika. De Nederlandse uitgave van Gerhard Rijnders (die dus nu is herdrukt) dateert ook uit die tijd (1907).

Roller riep het proletariaat op om met harde hand de strijd met staat en kapitaal aan te gaan. Het arbeidersverzet (de directe actie) omvatte allerlei vormen: van kleinschalige sabotage en obstructie tot grootschalige staking, waarbij Roller allesbehalve de geweldloosheid predikte. Vooral van 'de algemene werkstaking' koesterden de toenmalige revolutionairen grote verwachtingen. Ook Roller, die daar een apart geschrift aan wijdde (Nederlandse vertaling: *De eindstrijd. De sociale, algemeene werkstaking*) verwachtte net als vele anderen dat zo'n staking het begin van de onvermijdelijke omwenteling zou zijn. Zoals bekend marcheerde het proletariaat overigens niet veel later de loopgraven in om een vreselijke oorlog van staat en kapitaal uit te vechten.

Uitgeverij Iris heeft haar serie Anarchistische Teksten uitgebreid met twee brochures en daarbij extra aandacht besteed aan de vormgeving ervan. Het ene deeltje is de vanouds onder vrijdenkers en libertairen populaire 'dialoog tussen een priester en een stervende' van de Franse filosoof en schrijver D.A.F. de Sade (1740-1814), die dateert van 1782. Sade schrijft afwijkend (seksueel) gedrag toe aan de Natuur, die almachtig is. Hoe het zij, de priester geeft zich uiteindelijk gewonnen en neemt deel aan de orgie. Dick Gevers schreef een uitgebreide toelichting bij deze tekst. (Overigens heeft ook de Dolle Hond enkele jaren terug deze tekst en een andere van Sade uitgebracht die beide nog verkrijgbaar zijn. Deze laatste brochure is getiteld *Fransen, de revolutie is moeilijker dan u denkt* waarin Sade onder meer zegt dat hij vrouwen geenszins beschouwt als bezit van de man, maar dat hij wel recht heeft op alle (seksuele) genietingen die ze te bieden hebben.)
Het andere bij Iris verschenen deeltje is een door Gevers geschreven korte geschiedenis van de Sacco en Vanzetti-zaak. Het verhaal is in grote lijnen bekend: de Italiaanse immigranten Sacco en Vanzetti worden in 1921 tot de elektrische stoel veroordeeld omdat ze een bloedige roofoverval gepleegd zouden hebben. Zes jaar lang blijven de twee anarchisten getuigen van hun onschuld en krijgt hun juridische strijd een politieke dimensie. De halve wereld demonstreert voor hun vrijlating, maar tevergeefs. In 1927 worden ze ter dood gebracht.
Een halve eeuw nadien worden ze als gevolg van een actie van Sacco's kleinzoon en Noam Chomsky postuum gerehabiliteerd en wordt in Boston een gedenkteken geplaatst. Overigens zijn de aangrijpende brieven die Sacco en Vanzetti in de dodencel schreven ook bij Iris verkrijgbaar (op diskette). (HR)

Nico Jassies, Marinus van der Lubbe en de Rijksdagbrand; Dolle Hond, Amsterdam 2002; 48 pag.; 1,50 euro.

Arnold Roller, Direkte Aktie; Dolle Hond, Amsterdam 2002; 48 pag.; 1,50 euro.

D.A.F. de Sade, Fransen, de revolutie is moeilijker dan u denkt; Dolle Hond, Amsterdam 1999; 64 pag. (klein formaat); 1,20 euro.

D.A.F. de Sade, Dialoog tussen een priester en een stervende; Dolle Hond, Amsterdam 1999; 32 pag. (klein formaat); 0,60 euro.

D.A.F. de Sade, God bestaat niet. Dialoog tussen een priester en een stervende; ingeleid door Dick Gevers; Iris, Amsterdam 2002; 40 pag.; geïllustreerd; 4,54 euro.

Dick Gevers, Sacco en Vanzetti 1927-2002; Iris, Amsterdam 2002; 40 pag.; geïllustreerd; 4,54 euro.

Sacco en Vanzetti, Brieven. Met een inleiding en een biografische schets door Dick Gevers; Iris, Amsterdam; 2 diskettes; 6,81 euro.

IVAN ILLICH OVERLEDEN

Onlangs overleed Ivan Illich. Hij werd 76 jaar. Illich - geboren in Wenen - was eerst priester in New York, maar brak met de kerk in 1968. Hij werd daarna bekend door het CIDOC, een studiecentrum dat hij in Mexico oprichtte en - vooral - door de publicatie van zijn vele artikelen en boeken, die (deels) in Nederlandse vertaling bij uitgeverij Het Wereldvenster verschenen.
Hoewel hij een groot bewonderaar was van de in 1972 overleden New Yorkse anarchist Paul Goodman en diens ideeën, noemde hij zich geen anarchist. Niettemin was de 'culturele of institutionele revolutie' die hij beoogde overwegend libertair van karakter.
Zijn beroemdste boek is *Ontscholing van de maatschappij*, dat naar zijn zeggen primair over economie gaat. Illich propageerde in zijn geschriften steeds weer een kleinschalige en energiezuinige economie, gebaseerd op zo autonoom mogelijke arbeid *(Naar een nieuwe levensstijl)*. Ook bekritiseerde hij de dominantie van deskundigen, bijvoorbeeld in de gezondheidszorg. (HR)

Beste lezer(es),

* Met dit nummer over de dood sluiten we de dertigste jaargang van dit blad af. Maar het betekent niet het einde van *De AS*. Integendeel, redactie en redactieraad hebben allerlei plannen voor de toekomst, zoals allereerst het boekennummer dat in maart 2003 verschijnt. Vanaf dit nummer is Martin Smit toegetreden tot de redactieraad.
* Omdat de abonnementsprijs slechts licht zal stijgen tot 18,90 euro, moeten we zoals gewoonlijk een dringend beroep doen op een extra financiële bijdrage van de lezers. Zeker ook omdat nogal wat abonnees laks zijn met betalen en de donaties in 2002 tot nog toe zijn teruggelopen, vragen we ieder om bovenop het abonnementsgeld royaal te storten op giro 4460315 ten name van het Steunfonds De AS te Moerkapelle.
* Bovendien zijn uw bijdragen nodig om een klein feestje te kunnen vieren ter gelegenheid van het 30-jarig bestaan. Meer informatie daarover hopen we in nummer 141 te kunnen geven.
* Alle afleveringen van *De AS* (deels originele uitgaven, deels herdrukt) zijn tegen gereduceerde prijzen leverbaar. De nummers zijn afzonderlijk te bestellen (zie elders in dit infokatern) maar zijn nog goedkoper als gebruik wordt gemaakt van een of meer van onderstaande aanbiedingen.

AANBIEDING 1: dit pakket inclusief verzendkosten omvat alle tot nog toe verschenen nummers (origineel dan wel herdruk) plus het in 1994 apart verschenen Eerste Jaarboek Anarchisme alsmede de onmisbare Bibliografie van 26 jaargangen van *De AS* voor 95 euro.

AANBIEDING 2: voor 36 euro (inclusief verzendkosten) sturen we alle nog leverbare originele nummers van De AS (zie het overzicht elders in dit infokatern).

AANBIEDING 3: met uitzondering van het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie sturen we alle 17 boeken en brochures die *De AS* inmiddels heeft uitgebracht (zie het overzicht van de Reprintreeks en de Overige Uitgaven elders in dit infokatern) inclusief verzendkosten toe voor 42 euro.

AANBIEDING 4: alle uitgaven zoals genoemd in aanbieding 3 plus het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie inclusief verzendkosten voor slechts 49 euro.

Vanzelfsprekend gelden alle aanbiedingen voor zolang de voorraad strekt. Bestellen via postbanknummer 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle met vermelding van de gewenste aanbieding(en).

Redactie en administratie *De AS*

LOSSE EXEMPLAREN

Zolang de voorraad strekt zijn tegen gereduceerde prijs losse exemplaren verkrijgbaar van een groot aantal eerder verschenen *afleveringen* van De AS. Men kan deze nummers bestellen door storting/overmaking van 2 euro per exemplaar (inclusief verzendkosten) op postgiro 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. In verband met de verzendkosten moet voor tenminste 6 euro besteld worden!

Leverbaar zijn de volgende afleveringen: nr. 38 (Bedrog van het kapitaal), nr. 41 (Gezondheidszorg), nr. 42/43 (Proudhon), nr. 44/45 (Onkruit & Antimilitarisme), nr. 46 (USA), nr. 47 (Geweld), nr. 55/56 (Politieke vorming), nr. 59/60 (Anarchistische perspectieven), nr. 61 (Marx), nr. 64 (De crisis), nr. 65 (Nationalisme & bevrijdingsbewegingen), nr. 66 (Een libertaire staat?), nr. 67 (Arbeidsethos), nr. 68 (Anarchisme & utopie), nr. 69 (Nieuwe sociale bewegingen), nr. 70 (Clara Wichmann), nr. 71 (Staatskunst of straatcultuur), nr. 72 (Eigendom), nr. 73 (Technologie), nr. 74 (Spanje 1936-1986), nr. 75 (Macht), nr. 77 (De verwording van rechts), nr. 78 (Max Stirner), nr. 79 (Musica Anarchica), nr. 80 (Berlijn), nr. 81 (Onderdak), nr. 82 (Tegenethiek), nr. 84 (Oost-Europa), nr. 86 (Literatuur), nr. 87 (Domela Nieuwenhuis), nr. 88 (De staat van de ecologie), nr. 89 (Onder anarchisten), nr. 90 (De verlokking van rechts), nr. 91 (Murray Bookchin), nr. 92 (Menselijke natuur en anarchisme), nr. 93 (Stad, straat, federatie), nr. 94 (Het labyrint van de vrijheid), nr. 95 (Christen-anarchisme), nr. 96 (Buitenstaanders over anarchisme), nr. 97 (Israël), nr. 98 (Transport), nr. 99 (Sarajevo), nr. 100 (Beeldvorming), nr. 101 (Media), nr. 102 (Nederland immigratieland), nr. 103 (William Godwin), nr. 104/105 (België), nr. 106 (Economie), nr. 107 (Politiek), nr. 111 (Voorheen Sovjetunie), nr. 113 (Gustav Landauer), nr. 114 (Poëzie als ordeverstoring), nr. 115 (Latijns Amerika), nr. 117 (Domela als internationale figuur), nr. 118 (Italië), nr. 121 (Leren), nr. 124 (Dieren), nr. 125 (Disciplinering), nr. 128 (Armoede), nr. 129 (Frankrijk), nr. 132 (Afrika), nr. 133 (Techn@), nr. 136 (Tolerantie), nr. 137 (Globaal).

Sommige originele afleveringen, met name dubbelnummers, kosten 4 euro per stuk. Het betreft: nr. 109/110 (De bevrijding van het anarchisme), nr. 112 (Tweede Jaarboek Anarchisme), nr. 116 (Derde Jaarboek Anarchisme), nr. 119/120 (Vierde Jaarboek Anarchisme), nr. 122/123 (Vijfde Jaarboek Anarchisme), nr. 126/127 (Zesde Jaarboek Anarchisme/Anarchisme in Nederland), nr. 130/131 (Zevende Jaarboek Anarchisme/Landbouw), nr. 134/135 (Achtste Jaarboek Anarchisme/Guy Debord en het situationisme), nr. 138/139 (Negende Jaarboek Anarchisme/De verloedering van het landschap).

Alle inmiddels *uitverkochte afleveringen* van De AS zijn overigens *herdrukt*. Deze kosten zonder uitzondering 2 euro per exemplaar. Het gaat om de volgende afleveringen: nr. 1 (Syndicalisme), nr. 2 (Marxismekritiek), nr. 3 (Anarchisme vandaag), nr. 4 (Vrouwenbevrijding), nr. 5 (Zelfbeheer), nr. 6 (Registratie), nr. 7 (Energie), nr. 8 (Anarchisme & parlement), nr. 9/10 (Onderwijs, opvoeding, misvorming), nr. 11 (De vakbeweging in de krisis), nr. 12 (De Grote Depressie), nr. 13 (Terrorisme), nr. 14 (Godsdienst), nr. 15/16 (Fascisme), nr. 17 (Misdaad en straf, met teksten van Clara Wichmann), nr. 18 (Arthur Lehning), nr. 19 (Antimilitarisme), nr. 20 (Monarchie en Oranje), nr. 21/22 (Bakoenin), nr. 23 (Duitsland), nr. 24 (Anarchisme), nr. 25 (Organisatie), nr. 26 (Kiezen of delen), nr. 27 (Bouwen & wonen), nr. 28 (Kropotkin), nr. 29/30 (Veiligheid), nr. 31 (Milieu & macht), nr. 32 (Ontwikkelingshulp?), nr. 33/34 (Sexualiteit), nr. 35 (Anarchisten en de staat), nr. 36 (Europa), nr. 37 (Anarchisme en wetenschap), nr. 39/40 (Anton Constandse en het anarchisme), nr. 48 (Kunst & Anarchie), nr. 49 (Stembiljet of sociale aktie), nr. 50/51/52 (Anarchisme over de grenzen), nr. 53 (De Staat van verzorging), nr. 54 (Schijnanarchisme), nr. 57 (Tolstoj), nr. 58 (Coöperaties en collectieven), nr. 62 (Bart de Ligt), nr. 63 (Anarchie & avantgarde), nr. 76 (De sociocratie van Kees Boeke), nr. 83 (Provo), nr. 85 (Anarcha-feminisme), nr. 108 (Wim van Dooren – filosoof, humanist, anarchist). Ook voor deze herdrukte afleveringen geldt dat in verband met de verzendkosten voor tenminste 6 euro besteld moet worden.

REPRINT REEKS

De AS brengt naast het tijdschrift een serie *reprints* van (oudere) anarchistische pamfletten en brochures. In deze reprint-reeks van (soms curieuze) geschriften zijn tot nog toe verschenen:

- Anton Constandse, *Anarchisme*; een uit 1930 daterende, 14 p. omvattende beschouwing die bij Constandse's eigen uitgeverij de Albatros verscheen (001);
- R. Tamminga, *Theorie en praktijk van het nemen*; een begin deze eeuw door de schrijver in eigen beheer uitgegeven brochure van 16 p., waarin het neem- en eetrecht wordt verdedigd (002);
- Henk Eikeboom, *De anarchist en het huwelijk*; een 24 p. tellende, in 1921 bij Libertas (de drukkerij van Rijnders' Vrije Socialist) verschenen betoog van Henk Eikeboom dat veel stof deed opwaaien. Clara Wichmann sabelde Eikebooms pleidooi voor 'Stirneriaanse lustbeleving' fijntjes neer (003);
- Anton Constandse, *Heinrich Heine als dichter en denker*; een uit 1928 daterende, 48 p. tellende brochure van Constandse, opgenomen in de bundel *Groote Persoonlijkheden*, een uitgave van Orion (1928) die sindsdien nooit herdrukt is (004);

- J. Bedeaux en K.A. Fraanje, *Rhapsoden, zangen in modern gewaad*; een bundel die in 1951 verscheen bij Het Rode Boek te Rotterdam. Met een inleiding van B. Damme. 64 p. (bestelnummer: 005);
- Simon Radius, *Proudhon over kerk en samenleving*; een in 1981 bij de Vrije Gedachte verschenen essay. 42 p. (bestelnummer: 006);
- Piet Kooijman, *Heden, verleden en toekomst in zakformaat*; een reprint van de in 1935 voor het eerst verschenen brochure over de voorhoedefunctie van de gedeklasseerden ('neem en eet'), aangevuld met een herdruk van het artikel *De vooruitzichten der arbeidersbeweging* uit datzelfde jaar en een biografische schets van Piet Kooijman door Hans Ramaer. 48 p. (bestelnr.: 007);
- *Spanje 1936-1966*. Een 47 p. tellende geïllustreerde special van het anarchistisch tijdschrift De Vrije (juli 1966) met een interview met een oud-Spanjestrijder en verder bijdragen van o.a. Rudolf de Jong, Jose Peirats, Hem Day en Victor Garcia (bestelnr.: 008).

Deze reprints kan men franco per post ontvangen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS in Moerkapelle met vermelding van bestelnummer(s). De prijs bedraagt 3 euro per exemplaar. Let op: de bestelnummers 001, 002 en 003 zijn uitsluitend verkrijgbaar in één pakket, waarvoor de standaardprijs van 3 euro geldt.

OVERIGE UITGAVEN

Behalve de reprint-reeks levert De AS diverse andere eigen uitgaven, zowel herdrukken als originele uitgaven. Deze boeken en brochures zijn te bestellen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS te Moerkapelle. De prijzen zijn inclusief verzendkosten. *Bibliografie De AS*, jaargangen 1972-1998; 105 p.; 6,90 euro.
Paul Eltzbacher, *Anarchisme*; herdruk in paperback van de Nederlandse vertaling uit 1903; 293 p.; 13,90 euro.
Eerste Jaarboek Anarchisme; in 1994 verschenen als aparte uitgave; 151 p.; 5,90 euro.
Hans Ramaer, *Het individualisme van Anton Constandse*. Tekst van de achtste Anton Constandselezing (1994) voor De Vrije Gedachte in brochurevorm; 22 p.; 1,90 euro.
Anton Constandse, *De zelfvernietiging van het protestantisme*, een oorspronkelijk in 1926 verschenen kritische beschouwing van de godsdienst; herdruk in paperback; VIII + 120 pag.; 6,90 euro.
Anton Constandse, *De ellende der religie*; herdruk van brochure uit 1923; 20 p.; 1,25 euro.
Anton Constandse, *God is het kwaad*; herdruk van brochure uit 1924; 31 p.; 1,90 euro.
Anton Constandse, *Kan er een God zijn?*; herdruk van brochure uit 1927; 16 p.; 1,25 euro.
Anton Constandse, *Godsdienst is opium voor het volk*; herdruk van brochure uit 1929; 15 p.; 1,25 euro.
Anton Constandse, *Nederland, God en Oranje*; herdr. van brochure uit 1932; 15 p.; 1,25 euro.
Jos van Veen, *De carrière der zeven Oranjes in de Nederlandsche gewesten 1544-1795*; oorspronkelijk in 1929 (?) door Gerhard Rijnders (Bibliotheek voor Ontspanning en Ontwikkeling te Zandvoort) uitgegeven kritische geschiedschrijving; herdruk in paperback; 190 p.; 9,50 euro.

Invullen en in gefrankeerde enveloppe opsturen naar adm. De AS,
pb 43, 2750 AA Moerkapelle

- **Ik word abonnee en stort een bedrag van 18,90 euro op postbank 4460315 van De AS in Moerkapelle voor het jaarabonnement 2003.**
- **Ik geef een jaarabonnement op De AS cadeau aan:**

Naam: . . . .

Adres: . . . .

Plaats/postcode: . . . .

Dit cadeau-abonnement betreft jaargang 2003. Ik betaal daarvoor 18,90 euro via postbank 4460315 van De AS te Moerkapelle.

Nieuwe abonnees, alsmede degenen die een cadeau-abo geven, ontvangen gratis een reprint van oude anarchistische brochures (zie hierboven), naar keuze 001-003, 004, 005, 006, 007 of 008.

Naam: . . . .

Adres: . . . .

Plaats/postcode: . . . . **Ik kies reprint** . . . .

Datum: . . . . **Handtekening:** . . . .

NIEUWE UITGAVE JAN BÖRGER-BIBLIOTHEEK F I L O S O F I E
^^^

HET IK. SPLIJTZWAM VAN DE GEEST

Het grote belang van de rol die het IK speelt in de menselijke geest is het centrale thema van dit boek. het woord 'ik' is op het eerste gezicht een heel gewoon woord net als ieder ander woord dat op een of ander object staat. Het heeft echter wel een buitengewoon uitzonderlijk object op het oog, namelijk de persoon die het gebruikt. Dat maakt 'ik' tot een bijzonder - maar tevens problematisch - woord temidden van alle andere woorden.
Ieder mens ervaart zichzelf permanent als een object. Men kan dat de IK-ervaring noemen. De IK-ervaring ligt op de grens van het natuurlijke en het geestelijke bestaan van de mens. Als gevolg daarvan speelt het IK een dubbelrol in de menselijke geest. Aan de andere kant is er de manipulerende rol. Het IK ontkomt niet aan de neiging om alle andere ervaringen aan zich ondergeschikt te maken. Men zegt toch 'ik *heb* een bewustzijn' vanuit het besef dat het IK de bezitter is van het bewustzijn. Aan de andere kant is het IK echter een ervaring en dus juist een creatie van het bewustzijn, Die creatie behelst de existentie van de mens. Daarom kan men ook zeggen 'ik *ben* mijn bewustzijn'. Die tweede uitspraak hoort men niet al te vaak.
Toch vertegenwoordigt de tweede uitspraak een totaal ander mentaliteit dan de eerste. Over dat verschil in mentaliteit gaat dit boek. Maar tevens over *een wetenschappelijke verantwoording van het begrip transcedentie,* die Sartre verzuimd heeft te geven in zijn boek 'La transcendance de l'égo'. Het begrip transcendentie legt de verbinding tussen het bestaan - de existentie - en de ervaring van de dingen - het bewustzijn.

Hans de Heer; *Het Ik. Splijtzwam van de Geest.*
Trefw.: Natuurkunde/Filosofie.
Uitgave Moerkapelle 2002. ISBN 90-76033-14-5. 56 blz. 4,50 euro.
Bestellingen rechtstreeks bij de uitgever (of via boekhandel).
Jan Börger-Bibliotheek. Postbus 43, 2750 AA MOERKAPELLE.
Postgironr. 77 0 36

Van dezelfde auteur verscheen reeds:

Oer-informatie. Een confrontatie van de moderne natuurkunde met de filosofie van Jan Börger. 1998, ISBN 90-76033-03. 50 blz. 4,50 euro.

Geest van stof. De Mnemocratische Evolutie van het bewustwordingsproces. 2000, ISBN 90-76033-06-4. 93 blz. 7,00 euro.

Website: http:/www.ibizweb.nl/borger - e-mail: wimdelobel@planet.nl

---

Prijs *5,75 euro*